

बैकवर्ड क्लास युथ रिलीफ कमिटी, नागपूर द्वारा संचालित

भिवापूर महाविद्यालय

भिवापूर जि. नागपूर

लघुशोधप्रबंध शिर्षक

“इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व”

:-संशोधक विद्यार्थी:-

बी.ए.भाग ३ इतिहास विषयाचे विद्यार्थी

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. मोतीराज रा. चव्हाण

इतिहास विभागप्रमुख

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर जि. नागपूर

वर्ष- २०२२-२३

संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र

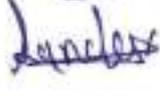
आम्ही प्रतिज्ञा करतो की, "इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व" हे शोधप्रबंध आम्ही बी.ए.भाग ३, इतिहास विषयाच्या विद्यार्थ्यांनी स्वतः तयार केला आहे. हा लघुशोधप्रबंध आम्ही, प्रा. डॉ. मोतीराज रा. चव्हाण, इतिहास विभागप्रमुख यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेला आहे. आम्ही घोषित करतो की, हा प्रबंध स्वतंत्र असून या संशोधनातील कुठलाही भाग यापूर्वी कधीही वा अन्य कोणत्याही ठिकाणी सादर केलेला नाही.

नागपूर

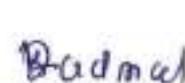
दि. ३०/१२/२०२३

:संशोधक विद्यार्थी:-

१) पल्लवी आर. भोयर

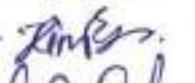
२) शुभांगी ए. पांडव

३) लता ए. बागडे

४) कोमल आर. डडमल

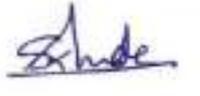
५) साहिन एस. शेख

६) प्रलय पी. कालारकर

७) जान्वी आर. पिंपळकर

८) प्रकाश आर. पाटील

९) वैशाली डी. कारमोरे

१०) स्नेहल के. शेंडे

मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, “इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व” हा शोधप्रबंध बी.ए. भाग ३ इतिहास विषयाच्या विद्यार्थ्यांनी माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला आहे.

प्रस्तुत शोधप्रबंध सर्व दृष्टीने परिपूर्ण असून संशोधनकर्त्याने अथक परिश्रम घेवून या शोधप्रबंधाची उभारणी केलेली आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे प्रस्तुत प्रबंधाचा कुठलाही भाग यापूर्वी कधीही, कुठेही व कोणत्याही प्रशिक्षणाकरीता सादर झालेला नाही.

करिता प्रमाणपत्र देत आहे.

नागपूर
दि. ३०/०४/२०२३

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. मोतीराज रा. चव्हाण
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर
जि. नागपूर

प्राचार्याचे प्रमाणपत्र

मी प्रमाणित करतो की, बी.ए. भाग ३ इतिहास विषयाच्या विद्यार्थ्यांनी "इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्त्व" या विषयावर परिश्रमपूर्वक अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या प्रामाणिक संशोधन कार्यातून हा लघु शोधप्रबंध साकार झालेला आहे. या लघुशोध प्रबंधामध्ये प्रस्तुत अध्ययन विषयाचा अभ्यास स्वतंत्रपणे व तटस्थपणे करण्यात आलेला आहे. याचा मला पुर्ण विश्वास आहे.

दिनांक :- ३०/०४/२०२३

प्राचार्य

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर
जि. नागपूर

ऋणनिर्देश

संशोधन ही सहजासहजी पूर्ण न होणारी अखंड अशी प्रक्रिया आहे. जी संशोधकाच्या अथक प्रयत्नाने पूर्ण तर होतेच परंतु इतरांच्या सहकार्याशिवाय संशोधकाचे प्रयत्न पूर्ण होणे कधीच शक्य नसते. अशा सहायभूत घटकांचा ऋणनिर्देश केला नाही तर स्वतःवरील ऋणाचा बोझा कधीही फेडता येणार नाही. 'इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व' या विषयावर संशोधनाचे कार्य सुरू करतांना प्रथम आमचे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. मोतीराज रामदास चव्हाण भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर जि. नागपूर, प्रा. डॉ. सुनिल कृष्णराव शिंदे सरांनी वेळोवेळी केलेल्या सुचना व प्रोत्साहनामुळे आम्ही संशोधनाच्या कार्याला योग्य दिशा देवू शकलो.

निवड केलेल्या संशोधन विषयावर संशोधन सुरू करण्यापुर्वी ज्यांनी आम्हांला संशोधन विषयाचे स्वरूप समजावून सांगण्यासोबतच संशोधनातील अनेक बारीक दुवे आणि संशोधन विषयाशी संबंधित माहिती संकलित करण्यासाठी मदत केली. संशोधन करतांना संशोधनासाठी प्रशिक्षणासाठी आणि संशोधनासाठी प्रेरित करणारे आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. जोबी जॉर्ज यांनी दिलेल्या अमूल्य सहकार्यामुळे हे संशोधन कार्य पूर्णत्वास जावू शकले त्यामुळे आम्ही त्याचाही शतःश ऋणी आहे.

शेवटी हा शोधनिबंध पूर्णत्वास नेण्यास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या सहायभूत झालेल्या ज्यांचा निर्देश या ठिकाणी झाला नसेल त्यांचीही ही मी ऋणी आहे.

दिनांक :- ३०/०४/२०२३

:-संशोधक विद्यार्थी:-

बी.ए. भाग ३ इतिहास विषयाचे विद्यार्थी

अनुक्रमणिका

तपशिल (अ)

- शिर्षक- “इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व”
  - प्रशिक्षणाथ्यांचे प्रमाणपत्र
  - मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र
  - प्राचारायांचे प्रमाणपत्र
  - ऋणनिर्देश
  - अनुक्रमणिका
  - प्रकरण. १) प्रस्तावना
  - प्रकरण. २) संशोधनाचा आढावा
  - प्रकरण. ३) संशोधन पद्धती
  - प्रकरण. ४) माहितीचे विश्लेषण व निर्वचन
  - प्रकरण. ५) सारांश, निष्कर्ष आणि उपाययोजना
  - संदर्भग्रंथसुची
  - परीशिष्टे
	पृष्ठ क्रमांक
	०१ ते ०४
	०५ ते ०७
	०८ ते १२
	१३ ते ३८
	३९ ते ४५
	४६

प्रकरण पहिले प्रस्तावना

अतिप्राचीन काळापासून प्रवास ही मनुष्य प्राण्यांची सहज प्रवृत्ती आहे. रोजच्या दैनंदिन जीवनापेक्षा काहीतरी वेगळे कुठे तरी जाणे रोजच्या दैनंदिन जीवनाला माणूस कंटाळतो. मुड मनाला विरंगुळा मिळण्यासाठी तो फ्रेश राहण्यासाठी प्रवासाला जातो. प्रवास म्हणजे नित्य नवा सहवास मानवाला नेहमीच आपल्या भुतकाळातील ऐतिहासिक घटना ऐतिहासिक स्मारके, मंदिरे, सजावट वगैरे तसेच किल्ले, गुहा, लोणी, इ. विषयाचे कुतुहल वाटत असते. भुतकाळात जे जे घडून गेले आहे ते ते जाणून घेण्याची उत्सुकता व उत्कंठा मानवास असते. मानवाच्या ती नैसर्गिक सहज प्रवृत्ती आहे.

ऐतिहासिक स्थळे स्मारके विविध प्राचीन वस्तू व वास्तू पहाव्यात त्यांचा अभ्यास करावा. त्यांची भेट घ्यावी. असे त्यांना वाटते. म्हणून मनुष्य ऐतिहासिक स्थळांना भेटी देण्यासाठी प्रवास करतो. त्याच्या एक किंवा अनेक हेतूंनी केलेल्या प्रवासांना पर्यटन म्हणतात. जी व्यक्ती असा प्रवास करते त्या व्यक्तीस पर्यटक म्हणतात.

पर्यटक जेव्हा त्याने निश्चित केलेल्या ठिकाणाकडे जावयास निघतो आणि तेथून तो मुळ ठिकाणी परत येतो या दरम्यान जो कालावधी जातो त्यास पर्यटन म्हणतात. प्रवासात श्रेष्ठस्थान असलेले पर्यटन महत्वाचे आहे. ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय अशा विविध थकांचा संयुक्त गतिशील असतो. पण वास्तव्य स्थिर असते. पर्यटनात पर्यटकांचे स्थलांतर हे अल्पकाळासाठी असते.

● पर्यटनाची आवश्यकता :-

पूर्वीच्या काळातील प्रवासाची संकल्पना व आजची संकल्पना यात फरक आहे. पूर्वीच्या काळी प्रवासाचा उद्देश शोध घेणे, व्यापार करणे व धार्मिक स्थळांना भेटी देणे हा होता.

आज पर्यटनाची व्याख्या बदलती आहे. आनंद मिळविण्यासाठी मनोरंजनासाठी विरंगुळा मिळण्यासाठी माणूस प्रवास करतो. दैनंदिन जीवनात काहीतरी बदल व्हावा असे प्रत्येकास वाटते. म्हणून माणूस प्रवासास जातो.

पर्यटन ही ऐच्छिक क्रिया आहे. त्यामध्ये श्रेष्ठस्थान आहे. पर्यटनात प्रवासी हा केंद्रबिंदू असतो. युरोपियन पर्यटकांनी पर्यटनाचे प्रकार पाडले देशांतर्गत विदेशातील पर्यटन, धार्मिक, शैक्षणिक व वैद्यकीय पर्यटन.

पर्यटनात आपण आपल्या देशातील प्रेक्षणीय स्थळांना भेटी देतो. विदेशी पर्यटनात बाहेरील देशातील पर्यटक आपल्या देशात व आपल्या देशातील पर्यटक बाहेरील देशात जातात. धार्मिक प्रवृत्तीचे लोक धार्मिक स्थळांना भेटी देतात तर विद्यार्थी शैक्षणिक पर्यटन करतात. एखादया विषयाची क्षेत्र भेट म्हणता येईल.

● पर्यटनाच्या व्याख्या :-

- १) “पर्यटन म्हणजे असा एक आर्थिक कार्यक्रम की, ज्यात लोकांचा प्रत्यक्ष देशांतर्गत किंवा परदेशी प्रवेश, वास्तव्य, भ्रमंती व हालचाल यांच्याशी संबंध आहे.
- २) “पर्यटन म्हणजे लोकांनी त्यांच्या कायम राहत्या स्थानापासून व काही अंतरावरील ठिकाणी अल्पकाळासाठी केलेले स्थलांतर होय. हे स्थलांतर व्यवसाय, संशोधन, मनोरंजन व ऐषआराम वगैरे कोणत्याही कारणाने केलेले असते.”

● पर्यटनाचे प्रकार :-

- १) देशांतर्गत पर्यटन :- यामध्ये त्या त्या देशातील पर्यटक आपल्या देशांतर्गत पर्यटन स्थळांना भेटी देतात.
- २) विदेशी पर्यटन :- यामध्ये धार्मिक स्थळांना भेटी देणारे देशी- विदेशी पर्यटक येतात.
- ३) धार्मिक पर्यटन :- यामध्ये धार्मिक स्थळांना भेटी देणारे देशी-विदेशी पर्यटक येतात.
- ४) शैक्षणिक पर्यटन :- शैक्षणिक स्थळे, अभ्यास भेटी, उदयोग शिक्षण संस्था, संशोधन केंद्र भेटीचे पर्यटन यामध्ये येते.
- ५) वैद्यकिय पर्यटन :- वैद्यकिय उपचार, पारंपारिक उपचार, नैसर्गिक उपचारासाठी केले जाणारे विविध शहरात देशांतर्गत पर्यटन यामध्ये मोडते.

पर्यटनाचे स्वरूप व व्याप्ती :-

स्वरूप :- पर्यटनाचे स्वरूप हे परिवर्तनशील आहे. विसाव्या शतकाच्या मध्यापासून पर्यटनाकडे आधुनिक उदयोग म्हणून पाहिले जात आहे. प्रारंभी पर्यटनाचे क्षेत्र हे श्रीमंतांपुरते मर्यादित होते. देश - विदेशांतील सौंदर्यस्थळे, ऐतिहासिक स्थळे व स्मारके पाहून आनंद मिळवणे हा उद्देश होता. पण अलिकडे पर्यटनाची पार्श्वभूमी व उद्देश भिन्न आहेत. सर्वसाधारण आर्थिक परिस्थिती असलेले लोकसुद्धा पर्यटन करतात. गेल्या दशकापासून पर्यटनाचे 'लोकशाहीकरण' सुरु झाले आहे. विविध खुळ, स्पर्धा उदा. धोडदौड, नौकानयन, पर्वतारोहण, बर्फावरील धसरगुंडी इ. चा आनंद सामान्य मनुष्यसुद्धा थेऊ लागला आहे. त्यामुळे पर्यटकांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. विषयकाळात पर्यटनाच्या स्वरूपात काळाप्रमाणे बदल धडून येईल, कारण पर्यटनाचे स्वरूप हे परिवर्तनशील आहे.

व्याप्ती :- पर्यटनामुळे आर्थिक प्राप्ती होतेच पण त्याच्या विकासाबरोबर रोजगाराची संधी उपलब्ध होते. त्यामुळे पर्यटनाची व्याप्ती वाढत आहे. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून पर्यटनाची व्याप्ती झपाट्याने वाढत गेली. वाहतुकीच्या जलद सोई, दरडोई उत्पन्नातील वाढ, पर्यटन सुविधांचा विकास पर्यटनाचे लोकशाहीकरण, सामूहिक पर्यटन, यामुळे तसेच वाहतुकीची साधने, रस्ते, निवासाच्या सुविधा, हॉटेल्स, फोटोग्राफ्स, गाईड्स, व्यापार, स्थानिक हस्तकला व्यवसाय इ. चा विकास झपाट्याने होऊन पर्यटनाची व्याप्ती दिवसेंदिवस विस्तारित आहे. पर्यटन हे स्वतंत्र उद्योग क्षेत्र झाले आहे. यामध्ये स्वयंरोजगार व रोजगार संधी विपुल आहेत. गोवा, केरळ, राजस्थान, जम्मू काश्मिर इ. राज्याच्या उत्पन्नाचा मोठा स्रोत पर्यटनच आहे.

प्रकरण दुसरे संशोधनाचा आढावा

कोणत्याही विषयावर संशोधनाला सुरवात करण्यापुर्वी आपल्या विषयाशी संबंधित पूर्वसंशोधन साहित्याचा आढावा घेणे, साहित्याचे अवलोकन करणे गरजेचे आहे. संबंधित साहित्याच्या अभ्यासातूनच संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयाचे महत्व स्पष्ट होते. साहित्य अवलोकन केल्यानंतर त्याची मांडणी करणे महत्वाचे आहे. संबंधित विषयावर साहित्य निर्मिती झाली आहे का? याचाही अभ्यास संशोधन साहित्याचा आढावा घेतांना करण्यात येतो. तसेच विषयाशी संबंधित साहित्यावर आधारित विविध स्तरावर अध्ययन झाले आहे काय? झाले असल्यास स्तर संशोधनाची उद्दिष्टे कोणती होती, गृहितके कशी निश्चित केली होती आणि कोणते निष्कर्ष प्राप्त झाले यांचे अध्ययन करणे गरजेचे आहे. यातून निवडलेल्या विषयाच्या ज्या घटकांवर अभ्यास झालेला नाही त्यावर अभ्यास करण्यासाठी विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

पूर्व संशोधन साहित्याच्या अवलोकनामुळे एखाद्या संशोधनाची पुनरावृत्ती होत नाही. पूर्व संशोधनापासून सध्याच्या संशोधनापर्यंत किती अंतर पडले आहे. याची कल्पना येते. तसेच पूर्व संशोधनामध्ये कोणती संशोधन पध्दती वापरली याचेही ज्ञान प्राप्त होते.

प्रस्तुत संशोधनात संशोधनकर्त्याने काही पुस्तके, संशोधन प्रबंध, संशोधनपर निबंध, लेख, वृत्तपत्रातील विषयाशी संबंधीत लेख, वेबसाईटवरून माहिती

इत्यादीचे अवलोकन करून त्यावर संक्षिप्त प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या सर्व संशोधनाचे स्वरूप व सारांश थोडक्यात पुढीलप्रमाणे.

‘इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व’ या शोधनिबंधाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन व संशोधन करण्यासाठी संशोधनकर्त्याला प्रस्तुत विषयाच्या संबंधित साधनांची जुळवाजुळव करावी लागली. या विषयाची साधने संशोधककर्त्याने अनेक ठिकाणाहून प्राप्त केली. त्या साधनात प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा अंतर्भाव आहे.

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यासाकरीता स.म.गर्गे लिखित इतिहासाची साधने- एक शोधयात्रा, सदाशिव आठवले यांचे इतिहासाचे तत्वज्ञान, कृ. वा. बळसंगकर यांचे इतिहास स्वरूप व अभ्यास, डॉ. शांता कोटेकर यांचे इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, यशोधरा भोसले यांचे पर्यटनाचे पैलू, विठ्ठल धारपूरे यांचे पर्यटन भूगोल, शां. भ. देव यांचे पुरातत्वविद्या, प्रा. के. धाणेकर यांचा सादस ह्याद्रीची भटकंती किल्ल्यांची, प्रमोद मांडे यांचा गढ किल्ले महाराष्ट्राचे, पांडुरंग षटणकर यांचे चला सहलीला, मिलींद गुणाजी यांचे गुढरम्य महाराष्ट्र, डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे लिखित अजिंठा वेरुळ, औरंगाबाद डॉ. मिलींद गुणाजी यांचे चाला माझ्या गोव्याला, इत्यादी महत्वपूर्ण ग्रंथांचा उपयोग झाला. ह्यामध्ये संशोधनाच्या दृष्टीने पुढील ग्रंथ महत्वपूर्ण ठरले.

१) इतिहासाची साधने - एक शोधयात्रा

स.म.गर्गे यांनी लिहीलेल्या इतिहासाची साधने - एक शोधयात्रा या ग्रंथाचा महत्वपूर्ण उपयोग प्रस्तुत संशोधन कार्य करतांना झालेला आहे. प्रस्तुत ग्रंथामधूनच इतिहासाचा अभ्यास करण्याची साधने कोणती आहेत. त्याचा संशोधनासाठी कसा

वापर करता येईल याची माहिती घेवून प्रस्तुत संशोधनासाठी इतिहासाच्या साधनांचा वापर करण्यात आला.

२) इतिहास स्वरूप व अभ्यास

कृ. वा. वळसंगकर यांनी लिहिलेल्या इतिहास स्वरूप व अभ्यास या पुस्तकामध्ये इतिहासाचे स्वरूप आणि इतिहासाचा अभ्यास करण्याच्या विविध पध्दतींचा अभ्यास प्रस्तुत विषयावरील संशोधन कार्य करतांना करण्यात आलेला आहे.

३) इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान

डॉ. शांता कोठेकर यांच्या इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान या ग्रथांचा उपयोग प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी झालेला आहे. प्रस्तुत ग्रंथातून इतिहासाच्या अभ्यासाची तंत्रे कोणती आहेत? त्याचा विद्यार्थ्यांना शिकवितांना कसा उपयोग करता येईल याची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. या माहितीचा प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे.

४) पर्यटनभूगोल

विठ्ठल धारपूरे लिखित पर्यटन भूगोल या पुस्तकातून पर्यटन म्हणजे काय? पर्यटनाची आवश्यकता, भारतातील विविध पर्यटन स्थळे, महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळे, किल्ले, लेण्या, इत्यादीचा सविस्तर अभ्यास केलेला आहे. त्याचा संशोधनासाठी उपयोग झाला.

प्रकरण तीसरे

संशोधन पध्दती

शास्त्रीय पद्धतीचे स्वरूप समजून घेतल्याशिवाय संशोधनाचे स्वरूप आणि आवश्यक याचे नीट आकलन होत नाही. म्हणून सरळ व सोप्या शब्दामध्ये संशोधनाचा अर्थ शास्त्रीय भाषेत सांगायचा झाल्यास असे म्हणता येईल की, संशोधक हा शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून व्यावहारिक अशा प्रश्नांची उत्तरे शोधून काढण्याचा प्रयत्न करतो. संशोधनाचा सरळ व सोपा अर्थ पुन्हा पुन्हा शोध घेणे असा होतो. अनुभव कक्षेत येणाऱ्या घटनांबद्दल कां? कसे? व काय? या प्रकारच्या प्रश्नांची तर्कशुद्ध उत्तरे मिळण्याची शक्यता वाढावी याच उद्देशाने शास्त्रीय पद्धतीचा विकास झालेला आहे. शास्त्रीय पद्धत ही कोणत्याही विशिष्ट शास्त्राची ठेव नाही” हा मुद्दा स्पष्ट करतांना पियर्सन म्हणतात, “शास्त्राच्या सर्व शाखांसाठी शास्त्रीय पद्धत एकच आहे. तर्कशुद्ध विचार करणाऱ्या व्यक्तिकडून वापरली जाणारी अशी ती पद्धत आहे. अध्ययन विषयांच्या साम्यात नव्हे तर अध्ययन पद्धतीच्या समरूपतेतच सर्व शास्त्रांचे साम्य प्रतिबिंबित होते.”

आज संशोधनाची देशाला गरज आहे. परंतु पाहिजे त्या प्रमाणात संशोधन होत नाही. म्हणजे आजची शिक्षण प्रणाली ही संशोधनात्मक असली पाहिजे. देशाच्या संशोधन क्षेत्रात चांगल्या व दर्जेदार युवा संशोधकांची कमतरता आहे. असे माजी राष्ट्रपती डॉ. अब्दुल कलाम यांनी म्हटले होते.

साधारणतः कोणत्याही विषयाच्या सखोल व चिकित्सक अभ्यासाला संशोधन असे म्हणतात. एन्सायक्लोपीडीया ऑफ सोशल सायन्सेस नुसार विविध प्रकारचे विषय आणि परिकल्पनांचा, विस्तार सत्यान्वेषण म्हणजे संशोधन होय. इतिहास संशोधनात नवीन वस्तुस्थिती तपासून त्याची क्रमबद्ध मांडणी करावी लागते. शिवाय इतिहास संशोधनात त्या विषयाचे मूलभूत संशोधन, विषयातील नाविन्य आणि विषयाची उपयोगिता या तीन गोष्टी फार महत्वाच्या आहेत.

• संशोधन म्हणजे काय?

१. वेबस्टरच्या शब्दकोशाप्रमाणे

“संशोधन म्हणजे तथ्ये व तत्वे शोधण्यासाठी करण्यात येणारी चिकित्सा किंवा परिक्षण किंवा एखादी गोष्ट शोधून काढण्यासाठी सतत व पध्दतशीर केलेले परिश्रम होय.”

जिज्ञासा किंवा ज्ञान संपादन करणे ही मानवाची एक मुलभूत प्रवृत्ती आहे. त्यासाठी तो आपल्या ज्ञानेद्रियांचा उपयोग करतो. एखाद्या विषयासंबंधी किंवा घटनासंबंधी अधिकाधिक ज्ञान मिळविणे आणि त्यांची अधिकाधिक कारणमिमांसा करणे म्हणजे संशोधन होय.

२. पी. व्ही. यंग

“सामाजिक संशोधनात शास्त्रशुद्ध विवेचन पध्दती असते. तांत्रिक आणि पध्दतशीर तंत्राच्या आधारे नवीन घटनांचा शोध घेण्याचा तसेच जुन्या घटनांची पडताळणी करण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे सामाजिक संशोधन होय.”

- इतिहास संशोधनाचे उद्देश

इतिहास संशोधनात व लेखनात, पुरातत्वाचा फार मोठा वाटा आहे. प्रागैतिहासिक काळ, इतिहासपूर्व काळ, इतिहास काळ हे पुरातत्वीय अभ्यासाचे कालखंड आहेत.

अ) तात्त्विक उद्देश -

- १) नविन वस्तुस्थितीचा शोध घेणे.
- २) ऐतिहासिक घटनांची माहिती तपासणे.
- ३) कार्यकारण संबंधाची माहिती मिळविणे.
- ४) संशोधनाच्या नियमांचा आणि योगायोगाचा शोध घेणे. व वैज्ञानिक कल्पनांच्या संदर्भातील उद्दिष्टे पूर्ण करणे.

ब) व्यावहारीक उद्देश

- १) विषयाचा सखोल अभ्यास करणे.
- २) इतिहास तपासणीत भ्रांत परिकल्पना पैलू व सामाजिक उद्दिष्टांना महत्व आहे. ज्ञानाचा अर्थ असा की इतिहास संशोधन हे सांस्कृतिक संशोधनाशी संलग्न असून त्यासाठी पुरातत्वाचा आधार घेणे गरजेचे आहे.

- इतिहास संशोधनाची साधने

- इतिहास संशोधनाची आधुनिक साधने

आधुनिक इतिहास संशोधनाला ही साधने फार महत्वाची आहेत. दिल्ली येथिल राष्ट्रीय अभिलेखागार, राजस्थान येथिल बिकानेरचे अभिलेखागार, महाराष्ट्रातील पुणे व मुंबई येथिल अभिलेखागारे, आंध्र, तामिळनाडू येथिल अभिलेखागारे इतिहास संशोधनाला गती देण्याचे काम करित आहेत.

१. कागदपत्रे - अभ्यासाच्या सोयीसाठी कागदपत्रांचे वर्गिकरण केलेले आहे. अशी विविध कागदपत्रे अभिलेखागारात आपणास पाहावयास मिळतात. भारतीय भाषा

मधील १२ ते १५ व्या शतकातील कागदपत्रे उपलब्ध नाहीत. १६ व्या शतकातील सुमारे २०० कागद शासनाने प्रकाशित केलेले आहेत.

२. पत्रगुच्छ - पत्रगुच्छ हा फारसी साधनांचा कागदपत्रांचा एक प्रमुख प्रकार आहे. मुसलान विद्वान किंवा शैकीन नवाब आपल्या आश्रयदात्याने किंवा आपल्या आवडत्या व्यक्तीने लिहिलेली पत्रे एकत्रित संकलित करीत त्यास पत्रगुच्छ म्हणत असत.

३. नाणी - नाण्यांवर लिहिलेल्या मजकुरावरून कित्येक राजकुले, राजकुलातील प्रसिद्ध स्त्री-पुरुष त्यांची कारकिर्द, त्यांचे धर्म, पंथ, त्यांची बिरूदे, त्यांनी केलेले पराक्रम, धर्मकृत्ये इ. चा आपल्याला बोध होतो.

४. प्रवास वर्णन - इतिहास अभ्यासाला अत्यंत महत्वाचा दस्तऐवज म्हणून प्रवासवर्णने लक्षात घेतली जातात. फाहियान, युआन-त्संग, इत्सिंग यांची प्रवासवर्णने प्राचिन इतिहासाच्या अभ्यासाला अत्यंत महत्वाची ठरतात. यासोबतच चित्रे, वास्तू व शिल्पे ही इतिहास साधने आहेत. यांचाही दस्तऐवज म्हणून लेखनासाठी उपयोग होतो.

• इतिहास अध्यापन पध्दती

अध्यापन पध्दतीच्या महत्त्वामुळे अनेक नवीन पध्दती उदयास आल्या. सामाजिक ध्येये, मूल्ये, उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी जी पध्दती सहायभूत ठरते. ती पध्दती योग्य होय. शिक्षण, विद्यार्थी व शिक्षक या तिघांना साधणारा दुवा म्हणून अध्यापन पध्दतीचे महत्व कायम राहणाधर आध्दधे. अध्ययन व अध्यापन ही एक महत्वाची मानसशास्त्रीय क्रिया होय. म्हणून कोणतेही अध्यापन मानसशास्त्राच्या पायावर आधारलेले असते. कोणत्याही संशोधकाला संशोधन करीत असतांना त्याच्या विषयाच्या अनुषंगाने त्याला प्राथमिक व दुयम साधनांचा वापर करावा लागतो. त्याशिवाय आपले संशोधन पूर्ण करताच येत नाही. संशोधनाच्या दृष्टीने प्राथमिक साधनाला अतिशय महत्व असते. ज्याप्रमाणे कच्चा मालाखेरीज वस्तूची निर्मिती अशक्य असते. त्याचप्रमाणे मुळ साधनाशिवाय संशोधकाला आपल्या संशोधनाला मुळ रूप देता येत नाही. यामुळे साधनाचे स्वरूप आपल्याला सांगता येईल ते म्हणजे इतिहासाचा जर संशोधक असेल त्याला ज्या काळातील विषयाचा अभ्यास करावयाचा आहे त्या संशोधकाने त्या काळातील साधने प्राथमिक मानले जातात. उदा. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचा अभ्यास करण्यासाठी त्याकाळची

साधने ही प्राथमिक स्वरूपाची ठरतात. त्याचप्रमाणे दुयम साधनेसुद्धा संशोधकाला अभ्यासावे लागतात पण दुयम महत्वाची मानली जातात. जसे एखादी घटना घडून गेल्यानंतर अनेक वर्षानी केवळ स्मरण शक्तीच्या आधारे लिहिलेला ग्रंथ होय. संशोधकाला मुळ साधने कच्चा माल असेल तर दुयम साधनाचा वापर संशोधकाला करण्यासाठी त्याला त्याच्या विषयाचे सखोल ज्ञान हे दुयम साधनाद्वारेच मिळत असते., विषयाच्या उपलब्ध माहितीत कोठे अनभिन्न आहेत, कोठे माहितीच्या रिकम्या जागा भरावयाच्या राहिलेल्या आहेत, कोठे नव्या स्पष्टीकरणाला वाव आहे याची संशोधकाला कल्पना येते व त्यामुळे त्याच्या संशोधन कार्याला नवी दिशा मिळू शकते.

- प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली संशोधन पध्दती

ऐतिहासिक साधने जमा करण्यासाठी साधारणपणे चार पध्दती आहेत. त्यामध्ये पहिली पध्दत निरीक्षण होय. दुसरी प्रश्नावली पध्दत, तिसरी मुलाखत तर चौथी टिपणे तयार करण्याची पध्दत होय. 'इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व' या विषयावर संशोधन करतांना संशोधनकर्त्याने सर्वप्रथम निरीक्षण पध्दतीचा उपयोग केलेला आहे. ह्यामध्ये इतिहास अध्यापनात असलेली विविध ऐतिहासिक वास्तु, मंदिरे, सौंदर्यस्थळे इत्यादिना भेटी देवून सुक्ष्म निरीक्षणाद्वारे माहिती गोळा केली. त्यानंतर नेहमी पर्यटन आणि भ्रमंती करणाऱ्या व्यक्तित्तांच्या वैयक्तिक मुलाखती घेवून पर्यटन स्थळासंदर्भातील त्यांची माहिती, त्यांना आलेले अनुभव इत्यादिचा उपयोग करून घेण्यात आलेला आहे. तसेच पर्यटनाशी संबंधित विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रातील विविध लेख इत्यादींचे वाचन करून माहिती प्राप्त करण्यात आला. तसेच प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या दृष्टीने अधिक माहिती मिळविण्यासाठी जिल्ह्यातील माहिती अधिकारी यांच्याकडून माहिती मिळवून तसेच विविध शासकीय प्रकाशनाद्वारे प्रकाशित होणारे आर्थिक व सामाजिक समालोचन जणगणना पुस्तिका, स्थळदर्शक नकाशे यांचा वापर करून माहिती मिळविण्यात आली आहे. या सोबतच काही पर्यटन स्थळांना प्रत्यक्ष भेट देवून माहिती मिळविण्यात आलेली आहे. या आधारावर प्रस्तुत शोध निबंधाचे विवेचन करून काही निष्कर्ष व पर्यटन विकासाच्या दृष्टीने उपाययोजना सांगितलेल्या आहेत.

प्रकरण चवथे माहितीचे विश्लेषण व निर्वचन

- इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व

भारतीय इतिहास व संस्कृतीला हजारो वर्षांची परंपरा आहे. इतर कोणत्याही देशापेक्षा येथील इतिहास व संस्कृतीचा ठेवा हा अनमोल आहे. भारतातील अनेक राज्यांत महत्वाचे किल्ले, नदया, राजवाडे, मंदिरे, लेणी, मस्जिद, समाध्या, कबरी, नदयांचे धाट, इ. अप्रतिम स्मारके आहेत. उदा. आग्रा, दिल्ली, काशी, खजुराहो, राजस्थानमधील किल्ले, राजवाडे, दक्षिण भारतातील विशाल मंदिरे यांचा समावेश आहे. भारतात कोणत्याही राज्यात आढळून न येणारे जलदुर्ग महाराष्ट्रात आहेत. उदा. जंजिरा, सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, रत्नदुर्ग, सुवर्णदुर्ग असे महाराष्ट्रातील अनेक अजिंक्य व बुलंद डोंगरी किल्ले आहेत. उदा. रायगड, शिवनेरी, राजगड, सिंहगड, पुरंदर, प्रतापगड, सज्जनगड, पन्हाळा, विशालगड, देवगिरी, दौलताबाद, रामसेज इ. यातील अनेक किल्ले हे छत्रपती शिवरायांच्या पदस्पर्शाने पावन झाले आहेत. यांतील काही किल्ले छत्रपती शिवरायांनी बांधून काढले आहेत. उदा. राजगड, रायगड, प्रतापगड, व सिंधुदुर्ग इ. अशा किल्ल्यांना, गिरिदुर्गांना भेट देण्यासाठी पर्यटक आवर्जून येतात. महाराष्ट्रातील हे किल्ले सह्याद्रीच्या दुर्गम शिखरावर विराजमान असल्यामुळे सह्याद्रीचे निसर्गसौंदर्य, उंच शिखर, खोल दऱ्या, कडे, कपारी, धनदाट जंगले पाहण्यासाठी पर्यटक आकर्षित होतात. सदाहरित कोकणचा प्रदेश, येथील सागरी किनारे, पवित्र तिर्थस्थळे उदा. पंढरपूर, कोल्हापूर, जेजूरी, शिर्डी, शेगांव, नाशिक, पैठण इ. स्थानांच्या भेटीची

ओढ पर्यटकास असते. महाराष्ट्रातील अजंठा, वेरुळ, कार्ले, इ. लेणी पाहण्यासाठी देशी- विदेशी पर्यटकांचा ओघ दिवसेंदिवस वाढत आहे.

पर्यटन व इतिहास यांचे नाते अभिनव व अतूट आहे. पर्यटन व इतिहास हे एकमेकांशी संलग्न विषय आहेत. म्हणून पर्यटनाच्या क्षेत्रात इतिहासाला महत्वाचे स्थान आहे. ऐतिहासिक स्थळांमध्ये किल्ले, युद्धभूमी, ऐतिहासिक स्मारके, लेणी, मंदिरे व राजधान्यांची शहरे यांचा समावेश होतो. आज जगातील बहुतेक देश ऐतिहासिक देशाचा आर्थिक फायदा होतो. रोजगाराची निर्मिती होते. सामाजिक व सांस्कृतिक बाबींची माहिती मिळाल्यामुळे ज्ञानात भर पडते. प्रादेशिक असमतोल कमी होतो. हस्तकला व्यवसायास चालना मिळते. देशाचे उत्पादन वाढते. अशा स्वरूपाचे फायदे पर्यटनामुळे होतात. म्हणूनच ऐतिहासिक पर्यटनास अलीकडच्या काळात विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. मुख्य म्हणजे इतिहासाचे विद्यार्थी या क्षेत्रात उत्तम करियर करू शकतात.

● पर्यटनाचे ऐतिहासिक घटक :-

पर्यटनाच्या दृष्टिने ऐतिहासिक स्थानांनाही महत्व आहे. भौगोलिक पर्यटन स्थळे ज्याप्रमाणे विशिष्ट भौगोलिक महत्वामुळे विकसित होतात तशी ऐतिहासिक स्थाने त्यांच्या ऐतिहासिक महत्वामुळे विकसित होतात. पर्यटनाचे काही प्रमुख ऐतिहासिक घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) किल्ले :- प्राचीन काळी सुरक्षिततेच्या दृष्टीने किल्ले बांधण्यात आले. हे किल्ले दगडी असतात. शिवाय त्यांच्या भोवती भक्कम तटबंदी व खंदक असत. काही किल्ले उंच पर्वतीय भागात दुर्गम ठिकाणी किंवा पाण्यात बांधले जात त्यामुळे

शत्रूला सहजासहजी हल्ला करणे व ते जिंकणे कठीण असे. अशा किल्ल्यामध्ये राजे लोक त्यांचे सरदार व सैन्य असे. शिवाय दारुगोळा, धान्य, घोडे इत्यादी युद्धाच्या दृष्टीने आवश्यक सर्व गोष्टी किल्ल्यामध्ये असत. उदा. सिंहगड, प्रतापगड, असिरगड इ.

२) युद्धभूमी :- पूर्वीच्या काळात सत्तेच्या विस्तारासाठी व आपली सत्ता रोखण्यासाठी राजे लोकांत सतत युध्ये होत असत. ज्या ठिकाणी ही युद्धे झाली त्यांना नंतरच्या काळात ऐतिहासिक महत्व प्राप्त झाले. उदाहरणार्थ, पानिपत, हरियाणा, प्लासी व, पं.बंगाल, हळदीघाट, राजस्थान इत्यादी ऐतिहासिक युद्धे झालेली ठिकाणे पर्यटनासाठी तेथे पर्यटक गर्दी करतात.

३) ऐतिहासिक स्मारके :- पूर्वीच्या काळात युद्धामध्ये जे लोक धारातीर्थी पडले त्यांच्या स्मरणार्थ स्मारके बांधण्यात आली उदा. कर्नाटकात श्रीरंगपट्टम येथे टिपू सुलतानचे स्मारक, खुलदाबादला ; औरंगाबादला औरंगजेबाचे स्मारक, संगमेश्वरला, रत्नागिरी, स्मारक ही पर्यटकासाठी गर्दीची ठिकाणे आहेत.

● भारतातील पर्यटन केंद्रे :-

१) आग्रा :- आग्रा येथील जगप्रसिद्ध ताजमहाल हे अमर प्रेमाचे प्रतिक मानले जाते. मुस्लिम वास्तुरचनेचा उत्कृष्ट नमुना असलेल्या या पर्यटन स्थळांसाठी दरपेक्षा लाखो पर्यटक सर्व जगभरातून येथे येतात. इ. स. १६३२-५० या काळात शहाजहान बादशहाने आपली राणी मुमजात बेगम हिच्या स्मरणार्थ हा ताजमहाल यमुनाकाठी बांधलेला आहे. आग्रा शहराच्या दक्षिण बाजूस संपूर्ण श्वेत संगमरवने बांधलेली ही वास्तू जागतिक वास्तुरचनेचा एक उत्कृष्ट नमुना असून जगातील ते

एक आश्चर्य मानले जाते. ताजमहालाचे हे उत्कृष्ट वैभव सध्या प्रदूषणाच्या विळख्यात सापडले आहे. प्रदूषणामुळे ताजमहाल पिवळसर होत आहे. यासाठी अनेक उपाययोजना आखल्या आहेत. केवळ भारतीय पर्यटनासाठी नव्हे तर जगातील ही अप्रतिम वास्तु प्रदूषणाच्या विळख्यातून वाचविणे हे जगातील प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. आग्रा येथे विमानतळ आहे. ते रेल्वेने देशातील अनेक नगरांशी जोडलेले आहे.

२) श्रीनगर :- सरोवरे व बागा यानी बहरलेले श्रीनगर हे भारताचे नंदनवन असलेल्या जम्मू - काश्मीरच्या राजधानीचे ठिकाण एक सांस्कृतिक केंद्र आणि विदेशी पर्यटकांचे एक महत्वाचे पर्यटन केंद्र आहे. श्रीनगरच्या १०-१५ कि. मी. परिसरात अनेक नयनमनोहर पर्यटनस्थळे आहेत. श्रीनगरजवळ मोगलकालीन चष्मेशाही, निशात व शालिमार ही सुंदर उद्याने आहेत. श्रीनगरमध्ये दाल, नगीन इत्यादी सरोवरे आहेत. यापैकी दाल सरोवर हे पर्यटकांचे मोठे आकर्षण आहे. निसर्गसौंदर्याने नटलेल्या या सरोवरात पर्यटकांसाठी हाऊस बोटस आहेत. शिकाऱ्यातून या हाऊस बोटपर्यंत जाता येते. तेथील सरोवरांचा जलक्रीडा व नौका विहारासाठीही उपयोग होतो.

३) चंदीगड :- चंदीगड हे स्वातंत्र्यानंतर वसविण्यात आलेले एक नियोजित शहर सांस्कृतिक पर्यटनाचे केंद्र म्हणून ओळखले जाते. कार्बुझिए या फ्रेंच तज्ञाने या शहराचा आराखडा तयार केला होता. वेगवेगळ्या विभागात विभागल्या गेलेल्या या शहरांतील रस्ते प्रमाणबद्ध आहेत. हे पंजाब आणि हरियाणाच्या राजधानीचे ठिकाण आहे. येथील सचिवालय, हायकोर्ट, विद्यापीठ इत्यादी इमारती तसेच

झाकीर हुसेन रोजगार्डन, म्युझियम व रहकगार्डन अतिशय प्रेक्षणीय आहेत. फुटूनया कपबश्या, डिशेश, मग, बांगड्या, मडकी, धाधरी, कॅक्रीट दगड व गोटे इत्यादी टाकाऊ वस्तूपासून तयार केलेले आकर्षक चित्राकृतीने रचलेली ही गार्डन अतिशय सुंदर सांस्कृतिक पर्यटन केंद्र मानले जाते.

४) खजुराहो :- मध्य प्रदेशांत स्थित असणारे खजुराहो हे देशाच्या इतर भागांपासून दीर्घकाळ बाजूला राहिल्यामुळे आक्रमणांपासून त्याची फारशी हानी झाली नाही. तसेच इतर ऐतिहासिक वास्तूंच्या मानाने खजुराहो येथील वास्तु सुरक्षित व सुस्थित राहू शकल्या. खजुराहो हा मंदिरसमूह आहे. चंदेला वंशातील लोकांनी खजुराहो व इतर ठिकाणे उदयास आली. त्यांच्या उभारणीचा कालावधी सर्वसाधारण इ. स. ९५० ते १०५० या दरम्यानचा मानला जातो. लहानमोठी अशी ८५ मंदिरे बांधली गेली असली तरी आज सुस्थितीत असलेल्या मंदिरांची संख्या केवळ २२ आहे.

● भारतीय वास्तू :-

भारतीय वास्तुकलेला प्राचीन परंपरा आहे. सिंधू संस्कृतीतील मोहेंजोदडो, हडप्पा, कालिबंगन, लोथल इ. ठिकाणच्या उत्खननातून त्या काळातील समाजजीवनाची माहिती मिळते. बौद्ध धर्माच्या प्रसारानंतर भारतात अनेक ठिकाणी स्तूप, विहार, चैत्यगृहे बांधली गेली. चौथ्या शतकापासून मंदिर वास्तुकला निर्माण होऊ लागली. भुवनेश्वर, कोणार्क, खजुराहो येथे नागर, उत्तर भारतीय वा इंडोआर्यन शैलीतील उत्कृष्ट निर्मिती झाली. पट्टकल, ऐहोळे, बदामी, बेलूर, हळेबीड येथे बेसर, मध्य भारतीय शैलीतील मंदिरे विकसित झाली. द्रविड,

दक्षिण भारतीय वास्तुशिल्प शैली महाबलीपूरम येथील एका दगडातून खोदलेल्या मंदिरातून विकसित झाली. कांचीपूरम, मदुराई, वेरुळ, श्रीरंगम येथे अशी मंदिरे दिसतात. गोपूर हा या वास्तुशैलीचा महत्वाचा घटक होता. जैन परंपरेतील वास्तूही लक्षवेधी व महत्वपूर्ण मानल्या जातात.

१२ व्या शतकापासून इस्लामी वास्तुकलेचा उगम भारतात झाला. मशिदी, राजवाडे, मीनार असे प्रकार त्यांनी निर्माण केले अकबराने फत्तेपूर शिक्री ही नवी राजधानी बांधली. तसेच आग्रा येथे किल्ला बांधला. दिवाण-इ-आम व दिवाण-इ-खास हे दोन प्रसिद्ध दरबार, दालने या किल्ल्यात आहेत. शहाजहानने आग्रा येथे ताजमहाल व दिल्ली येथे लाल किल्ला बांधला. अशा प्रकारच्या या सर्व वास्तू आणि वास्तुकला या ऐतिहासिक संस्कृतीचा वैभवशाली वारसा आहे. हा वारसा भावी पिढीसाठी प्रेरक व मार्गदर्शक आहे.

लेणी :-

लेणी म्हणजे डोंगर, टेकडी, पर्वत खोदून तयार केलेल्या गुहा होत. ज्यांचा उपयोग मुख्यतः पावसाळ्यात संन्यासी भिखूंना तपस्या साधना विश्रांती करण्यासाठी केला जाई. ही लेणी प्रामुख्याने सातवाहन, वाकाटक व राष्ट्रकूट या राजवंशांच्या काळात कोरली गेली. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण लेण्यांमध्ये अजिंठा, कार्ले, कान्हेरी, धारापुरी, पितळखोरे, वेरुळ ही जगप्रसिद्ध लेणी आहेत.

लेण्यांमध्ये चैत्यगृहे, विहार आणि मंदिरे यांचा समावेश आहे. चैत्यगृह हे बौद्ध धर्मियांचे प्रार्थनास्थळ आहे. चैत्यगृहे ही चाफाकार असून त्यांच्या गोलाकार भागात अंडाकृती आकाराचा स्तूप कोरलेला असतो.

अजिंठा :-

औरंगाबाद जिल्ह्याच्या उत्तरेस १०० कि. मी., अजिंठा हे खानदेश व मराठवाडा यांच्या सीमेलगत असलेल्या सातमाळा पर्वरांगेतील एक लहानसं गाव. यापैकी काही लेण्याच्या भिंती सुंदर व अप्रतिम प्रसंगचित्रांनी चित्त्वारलेल्या आहेत. जगप्रसिध्द असलेल्या या लेण्यांच्या निर्मितीस इ. स. पू. २ व्या शतकात सुरुवात झाली. आणि ते इसवीसनाच्या ६ व्या शतकापर्यंत सुरु होते.

कार्ले :-

पुणे जिल्ह्यात मळवलीपासून लोणावळा ४-५ कि. मी. अंतरावरील कार्ले येथे सिध्द चैत्यगृह व विहार आहेत. येथील चैत्यगृहाचे स्थापत्य शिल्पे सुंदर आहेत.

वेरुळची कैलास लेणी :-

वेरुळ येथील जगप्रसिध्द लेणी औरंगाबाद जिल्ह्यात आहे. स्थापत्य, मंदिरास्थापत्य, शिल्पकला या सर्वच दृष्टिंनी ही लेणी अजोड आहे. हे एकपाषाणी मंदिर आहे. गोपूर, नदीमंडप, ध्वजस्तं, मुख्य मंडप, गाभारा, शिखर, लंकेश्वर मंदिर, सरिता मंदिर इ. वास्तू येथे प्रेक्षणीय आहेत.

घारापुरी :-

मुंबईपासून ६ ते ७ मैल अंतरावर समुद्रात एका लहान बेटावर डोंगरात ही लेणी आहेत. ही लेणी भव्य आकाराच्या शिल्पासाठी प्रसिध्द आहेत.

पितळखोरे :-

हा लेणीसमूह औरंगाबाद जिल्ह्यात कन्नडजवळ आहे. हा लेणीसमूह शिल्पांसाठी प्रसिध्द आहे. पुणे जिल्ह्यात विसापूर गडाच्या पायथ्याशी डोंगरात ही प्राचीन बौध्द लेणी आहेत. यातील चैत्यगृह महत्वाचे आहे. चाफाकार असून त्यात दगडी स्तूप राहण्यासाठी छोटे छोटे कक्ष आहेत. याशिवाय कोंडाणे, व कान्हेरी येथेही प्रेक्षणीय लेणी आहेत. अशी लहान-मोठी पाषाणातून कोरलेली शेकडो लेणी महाराष्ट्रात आहेत. वास्तुशास्त्र व शिल्पकलेचा लेणी उत्कृष्ट नमुना आहेत. यांचे जतन भावी पिढीसाठी मोलाचे आहे.

प्राचीन मंदिरे :-

नागर, द्रविड, वेसर या त्रिविध प्रवाहातून भारतीय मंदिर कलेचा विकास झाला. महाराष्ट्रात यादव काळात हेमाडपंती मंदिरे बांधली गेली. शिल्परचनेच्या दृष्टीने लेण्यांबरोबरच महाराष्ट्रातील पुढील प्राचीन मंदिरे प्रसिध्द आहेत.

अ) अंबरनाथचे शिवमंदिर :- ११ व्या शतकात शिलाहार राजांनी हे मंदिर बांधले. येथील शिल्प अप्रतिम आहे. गाभाऱ्याच्या दरवाज्यावर शिव आदी देवता, सिंह, हत्ती शिल्पे कोरली आहेत. छत घुमटाकृती असून मंडपात अनेक स्तंभ आहेत.

ब) कोळे नरसिंहपूरचे 'नरसिंह मंदिर' :- सांगली जिल्ह्यातील १३ व्या शतकातील हे मंदिर अतिशय सुंदर आहे. मंदिरा भोवती पाच बुरुजांचा तट आहे. कुंडलच्या भीम राजाने हे मंदिर बांधले.

क) खिद्रापूरचे कोपेश्वर मंदिर :- कोल्हापर जिल्ह्यातील खिद्रापूरचे कोपेश्वर मंदिर हे शिल्पसमृद्ध मंदिर आहे.

ड) लोणीवराह मंदिर :-हे महाराष्ट्रातील यादवकालीन मंदिर आहे.गडचिरोली जिल्ह्यात मार्कंडेय मंदिर प्रसिध्द आहे. तसेच तासगावचे द्रविड शैलीचे गणपती मंदिर प्रसिध्द आहे. सिन्नरचे गोंदेश्वर मंदिर, नाशिकचे काळाराम मंदिर त्र्यंबकेश्वर मंदिर इ. प्रसिध्द मंदिरे आहेत.महाराष्ट्रात सर्वात प्राचीन बांधीन मंदिर म्हणून यादर-शिलाहार काळातील मंदिरांना विशेष महत्व आहे. यापैकी अंबरनाथ, झोडगे, सिन्नर येथील मंदिरे लक्षणीय आहेत. विदर्भात जयपूर- कोटली, अहमदापूर, शिरपूर, मेहकर, घोत्रा, सातगाव इ. ठिकाणी हेमाडपंती मंदिरे आहेत. मराठवाड्यातील आर्बेंजोगाईपासून ५० कि. मी. वर धर्मापुरी येथे केदारेश्वराचे सुंदर प्राचीन मंदिर आहे.

किल्ले :-

प्राचीन व विशेषतः मध्ययुगीन कालखंडात किल्ल्यांना महत्वाचे स्थान होते. शत्रूच्या हल्ल्यापासून सरंक्षण, नियंत्रण करणे सोपे जावे आणि सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता यावे म्हणून बांधलेल्या वास्तूंना मराठीत दूर्ग, गिरीदुर्ग, किल्ला, द्विपदूर्ग, जंजिरा, गढी, कोट, बालेकिल्ला असे म्हणतात.

प्राचीन भारतात सिंधू संस्कृतीत शहरास तटबंदी होती व शहराच्या मध्यभागी बालेकिल्ला बांधला होता असे अवशेषावरून दिसते. ख्रि.पूर्व ५०० साली 'पूर' या शब्दाचा उल्लेख आहे. वाकाटक, गुप्त, राष्ट्रकुट काळात किल्ल्यांना फारसे महत्व नसले तरी राजवाडे व शहरांना तटबंदी होती. चालुक्य, शिलाहार, यादव यांच्या काळात किल्ल्यांचे महत्व वाढले. दौलताबाद, देवगिरी, साल्हेर, मुल्हेर, अंकाईटकाई, अंजनेरी, मार्कंडा, त्रिंबका, रांगणा, पावनगड, पन्हाळा, विशाळगड,

माहूरगड, चंद्रपूरमधील गोंड राजाचा किल्ला इ. मुरुलीमपूर्व व मुस्लिम काळात अनेक किल्ले बांधले गेले. दिल्ली, आग्रा, अहमदनगर, परांडा, विजापूर, बंगलोर, तुधलकाबाद ही त्या काळातील भुईकोट किल्ल्यांची प्रसिध्द उदाहरणे होत. त्या काळात राजपुतांनी चितोड, अंबर, जोधपूर, ग्वाल्हेर, जयपूर इ. डोंगरी किल्ले बांधले. १७ व्या शतकात महाराष्ट्रात छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी अनेक नवीन किल्ले बांधले आणि काही जुने डगडुजी करुन लढाऊ बनविले.

किल्ल्याचे प्रकार साधारणपणे किल्ल्यांचे तीन प्रकार आहेत.

अ) गरीदुर्ग किंवा डोंगरी किल्ला :-कठीण चढ, शिखरावर रुंद पठार, जिवंत विपुल पाण्याची टाकी आणि वरखाली तटाने वेढालेल्या डोंगरी किल्ल्यास 'गिरीदुर्ग' असे म्हणतात.

सह्याद्रीमुळे डोंगरी किल्ल्यांच्या निर्मितीस खूप मदत झाली. सह्याद्री पर्वताची रांग महाराष्ट्रात उत्तर-दक्षिण अशी जाते. तिच्या उंच शिखरावर किल्ले बांधणे सोईचे होते. त्यामुळेच सह्याद्रीच्या कडेखांद्यावर महाराष्ट्रातील बहुतेक किल्ले बांधले आहेत. उदा. शिवनेरी, रायगड, राजगड, सिंहगड, पुरंदर इ.

ब)भुईकोट किल्ला :-जे पूर किंवा शहर मोठ्या तटांनी वेढलेले आहे, सभोवती खंदकाचे सरंक्षण आहे. विविध उपयुक्त वस्तूंचा आणि गवत, धान्य, पाणी, वित्त इ चा भरपूर साठा आहे. आणि विविध शस्त्रांस्त्रांनी सज्ज असलेल्या नगराला कोष्टदुर्ग किंवा भुईकोट किल्ला असे म्हणतात.

मध्ययुगीन काळात महाराष्ट्रात भुईकोट किल्ल्यांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात झाली. बहामनी, आदिलशाही, निजामशाही यांनी सपाट प्रदेशात भुईकोट किल्ले बांधले. उदा. परांडा, नळदुर्ग, विजापूर, अहमदनगर, उदगीर इ.

क) जलदुर्ग :-“जंजिरा म्हणजे समुद्राच्या खडकावर बांधलेला किल्ला होय”. महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवर पोर्तुगीज, इंग्रज, डच, फ्रेंच या सागरी सत्ताधाऱ्यांनी मराठ्यांच्या राजकारणात मोठ्या प्रमाणात हस्तक्षेप सुरु केला. त्यामुळे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्राच्या किनारपट्टीच्या प्रदेशांत अनेक जलदुर्ग बांधले. समुद्र आणि राष्ट्रीय सीमांचे सरंक्षण करण्याच्या दृष्टीने सागरी किल्ल्यांचे महत्व होते. उदा. सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग वगैरे.

- महाराष्ट्रातील महत्वाची किल्ले

१) पन्हाळगड :-हा किल्ला कोल्हापूर पासून २० कि.मी. अंतरावर एका डोंगरावर समुद्रसपाटीपासून ६३० मीटर उंचीवर आहे. नोव्हेंबर १६५६ मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज सर्वप्रथम या किल्ल्यावर आले. शिवाजी राजे पन्हाळगडावर असतांना सिद्दी जोहरने या किल्यास वेढा दिला तेव्हा ते मोठ्या युक्तीने विशाळगडागडे गेले. या किल्ल्यावर सज्जाकोठी, तीन दरवाजा, गंगा-जमुना कोठरा इत्यादी ऐतिहासिक ठिकाणे तसेच दत्तमंदीर, सादोबाचा दर्गा ही भाविकांची ठिकाणे, तबक उद्यान व इतर अनेक प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. अलीकडे येथे बाजीप्रभू व शिवा काशिद रांचे वर पुतळे उभारले आहेत. यावर पक्के रस्ते, विश्रामालरे, हलीडे कॅम्पस अनेक हॉटेल्स आहेत. हा किल्ला पाहण्यास दूरदूरचे हौशी पर्यटक येतात.

२) विशाळगड :हा कोल्हापूर जिल्ह्यातील ऐतिहासिक किल्ला उंच डोंगरावर आहे. याची पूर्णतः पडझड झालेली आहे. या किल्ल्याचे प्राचीन अवशेष तेवढे शिल्लक आहेत. या किल्ल्याचा फक्त मुंदा दरवाजा शिल्लक आहे. या किल्ल्यावर गेल्यावर एक टेकडीवर सरकारवाडा, भोपाळ तळे, हजरत पीर मलिक रिहान रांचा दर्गा, महादेवाचे मंदीर, मालोजी व बाजीप्रभू यांच्या समाध्या, राजाराम महाराजांच्या पत्नी अहिल्याबाई यांचे स्मारक इत्यादी ऐतिहासिक खुणा आहेत. विशाळगडच्या पायथ्यापर्यंत बसेस जाऊ शकतात. पुढे गडावर पायी चढून जावे लागते. वर पूजारी लोकांची घरे आहेत. तेथे दर गुरुवारी व उरुसाचे वेळी भाविकांची मोठी गर्दी असते. इतर वेळीही पर्यटक तेथे येत असतात.

३) प्रतापगड : सातारा जिल्ह्यांत महाबळेश्वरपासून २० कि.मी. अंतरावर उंच व दुर्गम भागात असलेला हा ऐतिहासिक किल्ला आहे. याच्या आसपास दाट वनराई आहे. या किल्ल्याच्या पायथ्यापर्यंत पक्का रस्ता आहे. या किल्ल्याच्या पायथ्याशी अफजलखान व सैय्यद बंडा यांच्या कबरी आहेत. किल्ल्यावर पायऱ्या चढून जावे लागते. प्रतापगडावर वानीमाता व हनुमान मंदिर, छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पुतळा व एक सुरदशी बाग आहे.

४) अजिंक्यतारा :सातारा जिल्ह्यात सातार्याचा इतिहास सांगणारा हा प्रसिद्ध किल्ला सातारा शहरास लागून उंच ठिकाणी आहे. हा किल्ला शिलाहार वंशियांनी इ.स. ११२० मध्ये बांधला. नोव्हेंबर १६७३ मध्ये शिवाजी महाराजांनी हा किल्ला घेतला आणि १६६८ मध्ये सातारा ही मराठ्यांची राजधानी केली. एप्रिल १७०० मध्ये हा किल्ला मोगलांच्या ताब्यात गेला. १७०८ मध्ये येथे छत्रपती शाहू

महाराजांचा राज्यभिषेक झाला. हया किल्ल्या भोवती असलेली तटबंदी नैसर्गिक असून अजून सुस्थितीत आहे. किल्ल्यातील बुरुजही अद्याप चांगल्या अवस्थेत आहेत. या किल्ल्यावर लहान मोठ तलाव आहेत. येथून सातारा शहर व आजूबाजूचे विलोभनीय दृष्य दिसते. अलिकडे किल्ल्यावर दूरदर्शनचे केंद्र उभारण्यात आले आहे. किल्ल्यावर जाण्यासाठी पक्का रस्ता आहे.

५) सिंधुदुर्ग :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी इ.स. १६८४ मध्ये बांधलेला हा जलदुर्ग महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावर समुद्रात कुरटे बेटावर आहे. याचे क्षेत्र ६० एकर इतके आहे. हा एक सुंदर किल्ला आहे. या किल्ल्याच्या तटाला एकूण ५२ बुरुजे आहेत. प्रत्येक तर ३० मीटर आहे. गडावर वाडा, ध्वजस्तंभ, कामगारांचे वाडे, साखरबाव, दूधबाव, दहीबाव, अशा विहीरी तसेच हनुमान तसेच हनुमान, वानी व महादेवाचे मंदीर आहे. पडावाचे किल्यापर्यंत जाता येते. सिंधुदुर्ग पाहण्यास असंख्य पर्यटक येतात.

६) रायगड : महाराष्ट्राचा मानविंदू असलेला रायगड हा अति वर व दुर्गम असा किल्ला रायगड जिल्ह्यात महाडपासून २५ कि.मी अंतरावर आहे. जून १६७४ मध्ये छत्रपती शिवरायांनी या किल्ल्यावर राज्यभिषेक करून हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. या किल्ल्याचे मूळ नाव 'रायरी' असे आहे. या प्राचीन किल्ल्याची पहिली नोंद विजयनगर साम्राज्याच्या संदर्भात आढळते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वास्तुतज्ञ हिरोजी इंदुलकर यांनी या गडाची बांधणी केली. या गडावर गंगा सागर, हत्ती तलाव, बारुदखाना, टकमक टोक, जगदिश्वराचे मंदीर,

शिवरायाची समाधी इत्यादी गोष्टी पाहण्यालायक आहेत. रायगडच्या चित्तुर दरवाजाच्या खिंडकीपर्यंत पक्का रस्ता आहे. वर जाण्यास पायऱ्या आहेत. अलिकडे गडावर जाण्यास रोपवे केला आहे. हा रोपवे पाऊण कि.मी. लांबीचा आहे. याने एका वेळी १६ लोक जाऊ शकतात. जाण्यास केवळ ५ मिनीटे लागतात. येथे जिल्हापरिषदेची धर्मशाळा व पर्यटक निवास आहे. हा ऐतिहासिक किल्ला पाहण्यास सर्व भागातून पर्यटक येतात.

७) मुरुड-जंजिरा : महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनाऱ्याला लागून रायगड जिल्ह्यांत हा एक ऐतिहासिक जलदुर्ग आहे. यांचे बांधकाम इ.स.१६६४ मध्ये झाले. सिद्दीकीचा पराभव करून हा किल्ला ताब्यात घेण्याचे अनेकांनी प्रयत्न केले. पण त्यास यश आले नाही. या किल्ल्यास १६ बुरुज असून एकात एक असे ३ सरंक्षक तट आहेत. किल्ल्यात पंचायतन पीर, तलाव, आहेत. किल्ल्याला भेट देण्यासाठी मुरुडपर्यंत पक्का रस्ता आहे. तेथून पडावाने जावे लागते.

८) पुरंदर : पुणे जिल्ह्यांमध्ये पुण्यापासून ४० कि.मी अंतरावर हा ऐतिहासिक किल्ला १४०० मीटर्स उंचीवर आहे. सवाई माधवराव व संभाजीराजे यांचा याच गडावर जन्म झाला. या गडावर पाण्याचे तलाव, रामेश्वर पुरंदेश्वर, केदारेश्वर मंदिर, पेशव्यांचा वाडा इ. गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत.

९) शिवनेरी : पुणे जिल्ह्यांत पुण्यापासून ६ कि.मी अंतरावर जुन्नर येथे हा किल्ला आहे. छत्रपती शिवरायांचे हे जन्मस्थान आहे. राष्ट्रकूट राजवटीच्या वेळी बांधण्यात आलेला हा किल्ला १०७० मीटर्स उंचीवरील बळकट किल्ला आहे. बहामनी सरदाराने १४४३ साली हा किल्ला यादवाकडून घेतला. १६७० मध्ये

शिवाजी महाराजांनी या किल्ल्यावर हल्ला करून हस्तगत केला. या किल्ल्यावर शिवप्रभूंच्या जन्माची इमारत, अंबरखाना, गंगा जमना पाण्याची टाकी, घोडयाची पागा, सरदारांची निवासस्थाने, मुस्लिम अमदानीतील मशिद, पीर, शिवाजी-जिजाऊ यांचे पुतळे इत्यादी गोष्टी पहावयास मिळतात. या किल्ल्याच्या पायथ्यापर्यंत बसेस जातात. पुढे किल्ल्यावर चालत जावे लागते.

१०) तोरणा किल्ला : या किल्ल्यालाच प्रचंडगड असेही म्हणतात. पुणे जिल्ह्यात हा किल्ला पुण्यापासून ६५ कि.मी अंतरावर असून याची उंची १४०४ मीटर्स आहे. असामान्य उंची, विलक्षण विस्तार यामुळे या किल्ल्यास प्रचंडगड म्हणतात. हा किल्ला अतिशय दुर्गम आहे. तोरणा किल्ला जिंकून शिवरायांनी हिंदवी स्वराज्याचे तोरण बांधले. येथील अनेक ऐतिहासिक गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. या किल्ल्यापर्यंत जाण्यास पक्का रस्ता आहे. परंतु वर जाण्यास रस्ता अतिशय अवघड आहे. अलीकडे वर जाणाऱ्या वाटा रुंद केल्या आहेत. हौशी व साहसी पर्यटक येथे मोठ्या संख्येने येतात.

११) राजगड : पुणे जिल्ह्यात हा किल्ला पुण्यापासून ६५ कि.मी. अंतरावर आहे. या किल्ल्याचे बांधकाम इ.स. १६४८ मध्ये झाले. शिवरायांच्या कारकीर्दीची पहिली पंचवीस वर्षे राजगड येथे गेली. हा अतिशय भक्कम, अवघड, विस्ताराने मोठा व देखणा किल्ला आहे. मुख्य किल्ल्यास संजीवनी, पद्मावती, सुवेळा अशा तीन माच्या असून मध्यभागी बालेकिल्ला आहे. गडावर पद्मावती गणेश, मारुती, ब्रह्मर्षी, जननी अशी पांच मंदिरे, गुंजन, आळू व पाली असे तीन दरवाजे तसेच पद्मावती तलाव, दारुखाना, पागा, राजवाडा, पाण्याची टाकी, चिलखती बुरुज

इत्यादी गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. राजगड हा निसर्गप्रेमी पर्यटकांचा आवडता किल्ला आहे. या किल्ल्यावरून दूरवरील मनोहर दृष्टिस पडतो. या किल्ल्यावरीही पर्यटक मोठ्या संख्याने येतात.

१२) सिंहगड : पुण्यापासून २५ कि.मी. अंतरावर असलेला हा किल्ला पुणे जिल्ह्यामध्ये १३१७ मीटर्स उंचीवर आहे. पूर्वीचे नांव कोंडाणा होते. अतिशय बळकट असलेला हा किल्ला फेब्रुवारी १६७० मध्ये वीर तानाजीचे पराक्रमाची शर्थ करून मोगलाकडून जिंकला. संयाजी राजांच्या निधनानंतर मोगलानी या किल्ल्यावर पुन्हा सत्ता प्रस्थापित केली. जुलै १६६३ मध्ये मराठ्यांनी हा किल्ला पुनःऔरजेबाकडून जिंकला. इ.स. १७०५ ते १८१८ परंत सिंहगड हा मराठ्यांकडेच होता. सिंहगडावर अनेक ऐतिहासिक गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत. यात कल्याण व डोणजे दरवाजा, तानाजीची समाधी, उदेभाचे थडगे, जवाहिरखाना, राजारामजीची समाधी, टेहठणी बुरुज, राजवाडा इत्यादी गोष्टी महत्वाच्या आहेत. या किल्ल्यावर जाण्यासाठी वरपर्यंत रस्ता असून शाळा व महाविद्यालयातील विद्यार्थी आणि निरनिराळ्या भागातील पर्यटक हा किल्ला पाहण्यास मोठ्या संख्येने येतात.

१३) हरिश्चंद्रगड :पुणे,ठाणे व अमदनगर या तीन जिल्ह्यांच्या सीमा जेथे एकत्र येतात येथे अहमदनगर जिल्ह्यात हा वर किल्ला आहे. हा किल्ला २००० वर्षापूर्वी बांधला असावा. या किल्लाच्या आसपास अतिशय गर्द झाडी आहे. इतकी घनदाट वनश्री महाराष्ट्रातील अन्य कोणत्याही किल्ल्याच्या परिसरात नाही. या किल्ल्याचा विस्तारही खूप मोठा आहे. घनदाट झाडीमुळे हा किल्ला खूपच

देखणा व आकर्षक दिसतो. या किल्ल्यावर चांगदेवानी तपश्चर्या केली होती असे म्हणतात. या गडावर हरिश्चंद्रेश्वराचे मंदिर आहे. या किल्ल्यावरील बऱ्याच गोष्टी पाहण्यासारख्या आहेत.

१४) दौलताबाद :

औरंगाबाद २० कि.मी. अंतरावर हा एक भूर्ईकोट किल्ला औरंगाबाद जिल्ह्यात आहे. पूर्वी याचे नांव देवगिरी असे होते. मूळ किल्ला हिंदूराजा भिलमा याने हा किल्ला इ.स. ११८७ मध्ये बांधला. त्यानंतर अलाउद्दीन खिलजीने १२६४ मध्ये व नंतर इतर मुस्लिम बादशाहांनी त्यावर ताबा मिळविता. सुलतान महंमद तुघलकाने दिल्लीहून देवगिरी रथे राजधानी हलवून त्यास दौलताबाद असे नांव दिले. हा किल्ला दगडी बांधकाम आजूबाजूस खोल खंदक सुरक्षिततेसाठी भक्कम सात भिंती असलेल्या या किल्ल्याच्या प्रवेशद्वाराजवळ शक्तीशाली तोफा आहेत. आत कुतुबमिनारच्या धर्तीवर अल्लाऊद्दीन बहामनी दुसरा याने १४३५ मध्ये विजयाचे प्रतिक रथे ३० मीटर उंच “चांद मिनार” बांधला आतील बाजूस अनेक मंदिरे, चिनी महाल, निजामशाही महाल, बारा कमानी असलेली इमारत बारादरी आहे. हा किल्ला प्रेक्षणीय आहेच जवळच औरंगाबाद हे वाहतूकीचे केंद्र व शहर आहे. पर्यटकांच्या सर्व सुविधा येथे असल्यामुळे देशी-विदेशी पर्यटक मोठ्या संख्येने येतात.

पर्यटन व्यवसायास चालना देणारे घटक -

भारतात १९५० नंतर पर्यटन उद्योगास चालना मिळाली आहे. त्यास पुढील घटक कारणीभूत ठरले आहेत.

- १) मानवाचे आर्थिकदृष्ट्या उंचावलेले राहणीमान.
- २) मध्यमवर्गाच्या अर्थप्राप्तीत वाढ.
- ३) नोकरदारांना पर्यटनासाठी मिळणारी रजा व इतर सुविधा.
- ४) सर्व प्रकारच्या पर्यटन स्थळांची सहज उपलब्ध होणारी माहिती.
- ५) चांगले रस्ते, जलद वेगाने जाणारी वाहने.
- ६) रेल्वे मार्गाचे जाळे, वेगवान रेल्वे व रेल्वेच्या सुविधा.
- ७) विमान सेवा व सागरी प्रवासाची सहज उपलब्धता.
- ८) ऐतिहासिक स्मारके, किल्ले, मंदीरे, युद्धस्थळे, राजधान्या लेणी इ. चे आकर्षण.
- ९) धार्मिक व पवित्र स्थळांना भेटी देण्याची अध्यात्मिक ओढ.
- १०) लोकांचा जीवनविषयक बदललेला दृष्टिकोन, प्रवास व मनोरंजनाकडे वाढलेला कल.
- ११) विविध राज्यांनी पर्यटनासंबंधी निर्माण केलेल्या सुविधा.
- १२) शैक्षणिक सहली व वैद्यकीय पर्यटनक्षेत्राचा विकास.

● महाराष्ट्रातील पाच जागतिक वारसा स्थळे

- १) अजिंठा
- २) वेरुळ
- ३) एलिफंटा लेणी, घारापुरी बेट
- ४) छत्रपती शिवाजीमहाराज टर्मिनस, मुंबई
- ५) पश्चिम धाट सहयाद्री पर्वत

ब) ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन

प्राचीन कलात्मक वस्तूंच्या संग्रहाच्या विचारसरणीतून प्राचीन अवशेषांच्या जतनाला व संग्रहाला प्रेरणा मिळवी. त्यामुळे याचे काळात युरोपात प्राचीन वस्तूंचा शास्त्रीय अभ्यास करण्यास सुरुवात झाली. १८ व्या शतकात युरोपात हर्क्यूलेनियम व पहम्पे येथे उत्खनने झाली. त्यातील ह्या वास्तू पाहून पुरातत्वज्ञ भारावून गेले. त्यामुळे प्राचीन कलात्मक वस्तूंप्रमाणे प्राचीन वास्तूही जपायला हव्यात याची जाणीव अभ्यासकांना झाली.

पुरातत्वीय अवशेषांचे जतन करणे व त्यांचा अभ्यास करणे हे पुरातत्वविद्येचे महत्वाचे उद्दीष्टय आहे. इ. सन. १८५६ मध्ये लॉर्ड डलहौसीने भारतात पुरातत्व विभाग स्थापन केला. प्राचीन स्मारके व पुरातत्वीय अवशेषांचे जतन करणे हे विभागाचे प्रमुख उद्दिष्टे होते.

वास्तुकला

वास्तू बांधण्याची कला आणि शास्त्र तसेच एखादया व्यक्तीची, गावाची, शहराची, राज्याची किंवा खंडाची वास्तूविषयक जडणघडण, शैली किंवा स्वरूप तसेच दर्जा व्यक्त करताना वापरण्यात येणारा शब्दप्रयोग म्हणजे वास्तुकला उदा. रोमन वास्तुकला, भारतीय वास्तुकला.

मानवाच्या मूलभूत गरजा-अन्न, वस्त्र, निवारा त्यापैकी निवारा निर्माण करण्याची कला आणि शास्त्र म्हणजे वास्तुकला त्यामुळे अतिप्राचीन काळापासून या क्षेत्रात मानव कार्यरत असलेला दिसून येतो. यामुळेच वास्तुकलेला सर्व कलांची जननी मानतात.

वास्तुप्रकार

मानवाच्या प्रत्येक क्षेत्रासाठी उपयुक्त अशी वास्तुनिर्मिती प्राचीन काळापासून होत आलेली आहे. वास्तूंचे प्रकार सुरुवातीच्या काळात मानवांच्या विविध गरजांशी

निगडीत होते. तसेच त्याचा धर्म तत्वज्ञानविषयक संकल्पना व सामाजिक कार्याची उपयुक्तता यांनीही हे वास्तुप्रकार नियंत्रित केले होते. काळाबरोबर सांस्कृतिक जीवनाच्या कक्षा रुंदावत गेल्या आणि वास्तुप्रकारात वाढझाली. त्यापैकी प्रमुख वास्तुप्रकार पुढीलप्रमाणे.

१) निवासी वास्तू :- निवारा ही मानवाची मूलभूत गरज असल्यामुळे या क्षेत्रातील वास्तुकला सर्वात प्राचीन आहे. सर्व ज्ञात संस्कृतीच्या पूर्वी तिथे अस्तित्वात असलेल्या वेगवेगळ्या वास्तूसंकल्पना आजही काही ठिकाणी अवशेष रूपात दिसतात. इतिहासात राजवाडा, सरदारवाडा, ब्राम्हणवाडा इ. अनेक प्रकारचे वाडे दिसून येतात.

२) धार्मिक वास्तू :- प्रत्येक धर्मातील कर्मकांडानुसार अध्यात्मिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्या क्षेत्रातील वास्तुनिर्मिती प्रगत होत गेली. चर्च, ज्यु लोकांचे प्रार्थनास्थळ, मस्जिद, मंदीरे, अग्यारिक ; पारशी लोकांचे धर्मस्थळ हे प्रमुख धार्मिक वास्तुप्रकार होते.

३) प्रशासकीय वास्तू :- प्रजेचे प्रशासन करणारी यंत्रणा प्राचीन काळापासून कार्यरत होती. आधुनिक काळापर्यंत राजा हा देशाचा प्रशासक होता. मंत्रिमंडळ, दरबार, कार्यालय तसेच स्वतःचे राजवाडे, अतिथि महाल, नोकर-दासीच्या खोल्या, नगारखाने, चौथरे, बुरुज, बागबगीचे, तळी, सरोवरे, दरवाजे इ. अनेक घटक तत्कालीन शासकीय वास्तूंचे अविभाज्य घटक होते.

४) रंजनगृह :- प्राचीन काळात ग्रीकांनी प्रेक्षकांना बसण्यासाठी टेकडीच्या उतरणीचा उपयोग करून खुली रंगमंदिरे बांधली, रोमनांनी त्यात बंदिस्त नाट्यगृहे, क्रीडागारे सार्वजनिक स्नानगृहे बांधली.

५) शैक्षणिक व संस्कार वास्तू :- बौद्ध विहार, आश्रम, मठ तसेच तक्षशिला व नालंदा ही प्राचीन विद्यापिठे ही शैक्षणिक वास्तूंची काही उदाहरणे होत. तसेच

धर्मशाळागृहेही होती. त्यातून भारतीय इतिहास, संस्कृति व तत्वज्ञानाचा अभ्यास होई.

६)स्मारके :- एखादया व्यक्तीची, घटनेची वा युद्धातील विजयाची स्मृती वास्तुरुपात जतन करण्याची प्रथा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. विजयकमानी, किर्तीस्तं , थडगी, प्रवेशद्वार, स्मारकशिल्प, मीनार अशा विविध वास्तू बांधून स्मृती जतनाची परंपरा मानवी इतिहासात प्राचीन काळापासून चालत आली आहे.

७)दळणवळण क्षेत्रातील वास्तू :- १९ व्या २० व्या शतकात औद्योगिक क्रांतीमुळे रेल्वे स्टेशन, बसस्थानके, विमानतळ इ. दळण-वळण क्षेत्रातील वास्तुरचना होत आहेत.

८)औद्योगिक प्रकल्प वास्तू :- गेल्या दोन दशकांत झपाटयाने वाढणारे विविध आकारांचे व प्रकारांचे कारखाने यात मोडतात. उदा. तारापूर अणुऊर्जा प्रकल्प, ओझरचा मिग विमान कारखाना.

९) जलवास्तू :- पाणी ही मानवाची सर्वात मोठी गरज आहे प्राचीन काळापासून वाडे, राजवाडे, मंदिरांसोबतच बारवा, विहिरी, कुंड, घाट, अशी जलाशये राजाश्रयातून व किल्ल्यातील जलसंधारण पध्दती आश्चर्यकारक आहे. शेरशहाने रस्त्यांसोबत विहिरी खोदल्या, गोंड राजांनी गोंडवनात निर्मिलेला 'मालगुलार' तलाव, मुधल काळात औरंगाबाद शहरात अनेक नहर, पाणचक्की, विहिरींची निर्मिती केली. छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी बांधलेले रायगडावरील गंगासागर तलाव हे किल्ल्यातील जलवास्तुचे उत्तम उदाहरण आहे. विविध किल्ल्यावर टाक जलाशयाचे साठे आढळून येतात. अहिल्याबाई होळकरांनी देशभरात शेकडो घाट बांधले. या जलवास्तुंचे संरक्षण व संवर्धन केल्यास पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयोग होईल. आधुनिक काळातील महाराष्ट्रातील कोयना नदीवरील कोयना हे भारतातील

आधुनिक धरण होय. हा जलवास्तूंचा समृद्ध वारसा भारतात व महाराष्ट्रास लाभला आहे.

१०) व्यापारी क्षेत्रातील वास्तू :- नगरांच्या निर्मितीसोबत या वास्तुप्रकाराची वाढझाली. ग्रीक व रोमन संस्कृतीत ही वास्तुकला स्थिर झाली. शहरातील बाजारपेठांची क्षेत्रे निश्चित केली जाऊ लागली. आज विविध स्वरुपांचे महल निर्माण होत आहेत.

११) क्रीडा क्षेत्रातील वास्तू :- व्यायाम करण्यासाठी खास सुविधा असलेल्या तसेच बंदीस्त खेळासाठी पुरेशी जागा व क्रीडासाधने असलेली इमारत म्हणजे व्यायाम शाळा होय. मूळ ग्रीक शब्द 'जिम्नहस' (झाकलेले) यावरून 'जिम्नेस्टिक्स' जिम्नेशियम' जिमखाना इ. शब्द रुढझाले. इ.स. पू. चौथ्या शतकाच्या शेवटी जिम्नेशियम हे ग्रीक तरुणांसाठी शैक्षणिक - सांस्कृतिक केंद्र बनले. आधुनिक व्यायामशाळा फेड्रीक खान या जर्मन शिक्षणतज्ञाने प्रथम बर्लिन येथे (१८११) उभारली प्रथम देश भक्ती व प्रतिकारशक्ती हे व्यायामशाळेचे उद्दिष्ट होते. फेड्रीक खान हा व्यायाम विद्येचा जनक म्हणून ओळखला जातो. भारतातही व्यायाम शाळेची म्हणजे आखाड्यांची परंपरा प्राचीन आहे. उदा. भीमसेन कुस्ती, जांबुवंत कुस्ती, हनुमंत कुस्ती, इ. शिवकाळ व पेशवेकाळातही तालमी आखाडे व्यायामासाठी चालविले जात. आजही कोल्हापूर, मिरज, सांगली, सातारा, बडोदा इ. अनेक शहरांत आखाडे व तालमी चालू आहेत. राजर्षि शाहूमहाराजांनी कुस्तीला प्रोत्साहन दिले.

१२) आरोग्य क्षेत्रातील वास्तू :- या प्रकारात प्रामुख्याने इस्पितळे, आरोग्य केंद्रे, संशोधन, प्रयोगशाळा इ. वास्तू येतात.

१३) शास्त्रीय संशोधन वास्तू :- हा प्रकार दुर्मिळ आहे. पण खास शास्त्रज्ञांसाठी ही वास्तुनिर्मिती केली जाते. उदा. वेधशाळा, अणुसंशोधन प्रयोगशाळा, प्रक्षेपण केंद्रे इत्यादी.

● पर्यटनाचे फायदे

१) रोजगाराची उपलब्धता :

पर्यटन हा रोजगाराभिमुख व्यवसाय आहे. पर्यटनामुळे विविध प्रकारचे रोजगार उपलब्ध होतात. या व्यवसायामुळे कुशल व अकुशल लोकांना रोजगार मिळतो. या उद्योगात स्थानिक लोकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध होते. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते. खाजगी व्यवसाय करणारे उदा. हॉटेल, रेस्टॉरंट, खानावळ, दुकानदार, प्रवासी एजंट्स, वाहतुकीचा व्यवसाय करणारे, फोटोग्राफर्स, वैद्यकीय व्यवसाय करणारे, दूध, भाजी विक्रेते, घोडेवाले, मनोरंजन करणारे यांना रोजगार मिळतो. याशिवाय प्रशिक्षित लेखनीक, रोखपाल, आचारी, वेटर्स, पर्यटक मार्गदर्शक यांना काम मिळते. वरील पर्यटकांसाठी निगडीत विविध प्रकारची कामे करणाऱ्यांना रोजगार उपलब्ध होतो.

२) बाजारपेठांचा विकास :

पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी बाजारपेठेचा विकास होतो. पर्यटन त्यांच्या वास्तव्याच्या काळात जीवनावश्यक तयार झालेल्या वस्तू खरेदी करतात. उदा. काश्मीर-लोकरीचे कपडे, स्वेटर्स, शाली महाबळेश्वर-लाकडी कलाकुसरीच्या वस्तू, गोवा-शंख शिंपल्यापासून तयार झालेल्या वस्तू इ. मुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेत उलाढाल होते.

३) परकीय चलन व राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ :

परराष्ट्रातून येणारे पर्यटन हे त्यांच्या देशाचे चलन घेवून येतात. हे चलन आपल्या देशाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. परकीय चलनाचा साठा वाढतो. त्याचा

उपयोग आरतीसाठी करून घेतला जातो. पर्यटन बरोबर घेऊन आलेले चलन, आपल्या देशाच्या चलनात परिवर्तित करून घेतात व येथेच खर्च करतात. त्यामुळे राष्ट्राचे उत्पन्न वाढते.

४) राष्ट्रीय साधन संपत्तीचा विनियोग :

प्रत्येक देशात त्या त्या देशाची वैशिष्ट्यपूर्ण साधनसंपत्ती असते. हीच साधनसंपत्ती पर्यटन यांचे आकर्षण असते. उदा. सागरी किनारे, नद्या, धरणे, उद्याने धबधबे, किल्ले, मंदिरे, ऐतिहासिक स्मारके, जंगले व वन्य पशुपक्षी हे पाहण्यासाठी पर्यटन येतात. यामुळे पर्यटन स्थळांचे महत्व वाढते. त्यामुळे त्यांचे संरक्षण व संवर्धन होते. पर्यटनामुळे राष्ट्रीय संपत्तीचे संरक्षण, संवर्धन होऊन राष्ट्रांच्या संपत्तीत भर पडते.

५) पर्यटन स्थळांचा विकास :

पर्यटनामुळे पर्यटन स्थळांचा विकास होतो. चांगले रस्ते, शुद्ध पाणी, विद्युत व गॅसपुरवठा, आरोग्यविषयक सेवा उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. त्यामुळे स्थानिक लोकांना त्याचा फायदा होतो. स्थानिक शेती व्यवसायाचा विकास होतो. उदा. मांस, अंडी, दूध यांची मागणी वाढते. त्यामुळे त्या प्रदेशा बरोबरच शेती व शेतकऱ्यांचा विकास होतो. उदा. अंदमान व निकोबार द्विप समूह, हिमालय व ईशान्य भारतातील प्रदेश इ. त्यामुळे प्रादेशिक विकासाचा समतोल साधला जातो.

६) पर्यटन व नव्या वसाहती :

पर्यटनामुळे पर्यटन स्थळांच्या ठिकाणी व त्याच्या नजीक नवीन मानवी वस्त्यांची निर्मिती होते. अशा वसाहती निर्माण होणे हे अपरिहार्य आहे. त्या वसाहतीत उद्योगधंद्यांची वाढ होते. लोकांना रोजगार मिळतो. भारतात विशेषतः थंड हवेच्या ठिकाणी अशा वसाहती निर्माण झाल्या आहेत. उदा. डेहराडून, सिमला,

दार्जिलिंग, मसूरी, उटी, महाराष्ट्रात- पांचगणी, महाबलेश्वर व लोणावळा. या नव्या मानवी वस्त्यांमुळे त्या परिसराचा विकास घडून आला आहे. परिणामी लोकवस्तीचे स्थलांतर होते. खेड्यांचे पुनरुज्जीवन होते. तेथील राहणीमान, जीवनशैली यांत बदल घडून येतो.

७) पर्यटन व सामाजिक सामंजस्य :

पर्यटन हा केवळ एक आनंद लुटण्याचा, मनोरंजनाचा, ज्ञान मिळवण्याचा व अर्थार्जन करण्याचा विषय नसून तो सामाजिक सामंजस्य, सामाजिक ऐक्य, सामाजिक परिवर्तन व आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्याचा एक स्रोत आहे. कारण पर्यटनामुळे विविध देशांचे, धर्माचे, जातीचे, विविध भाषा बोलणारे, भिन्न संस्कृतीचे, विविध जीवनपध्दती व आर्थिक स्थिती असणारे लोक एकत्र येतात. त्यामुळे आचारविचारांची देवणघेवाण होते. आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, प्रादेशिक समस्यांची चर्चा करतात. यातूनच सामाजिक ऐक्य प्रस्थापित होते. उदा. विविध आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय प्रादेशिक क्रीडा स्पर्धा, चर्चासत्रे, विविध महोत्सव इ.

८) पर्यटन शिक्षण आणि संशोधन :

शिक्षणाची अनेक उद्दीष्टे आहेत. ज्ञान मिळविणे, व्यक्तिगत व सामाजिक विकास साधणे, सामंजस्य निर्माण करणे, स्नेहभाव, प्रेम वाढविणे इ. ही उद्दीष्टे पर्यटनामुळे साध्य होण्यास मदत होते. पर्यटनामुळे सांस्कृतिक संवाद प्रस्थापित होतो. त्यातून शिक्षण त्याचे अभ्यासक्रम, त्यातील समस्या व संशोधन यांची चर्चा होते. त्यातूनच विज्ञान व तंत्रज्ञान यांची देवाणघेवाण होते. त्यामुळे पर्यटनाचे शिक्षण व संशोधन क्षेत्रातील मूल्य महत्वाचे आहे.

९) पर्यटन व ऐतिहासिक संवर्धन :

इतिहास व पर्यटन या एकाच नाण्याचा दोन बाजू आहेत. ऐतिहासिक स्थळे, स्मारके, मंदिरे, किल्ले युद्धभूमी पर्यटन येतात. त्यामुळे आपल्या

ऐतिहासिक वास्तू व वस्तू याचे शासन समाज यांना संवर्धन करावे लागते. त्यांचे सरंक्षण करावे लागते. परिणामी ऐतिहासिक ठेव्याचे जतन होते. त्या ठेव्यातून लोकांस प्रेरणा मिळते. पर्यटकांना आनंद मिळून त्यांच्या ज्ञानात भर पडते.

अलीकडे पर्यटन शास्त्राचा झपाट्याने विकास होत आहे. या पर्यटनाचे पुष्कळ प्रकार अस्तित्वात येऊ लागले आहेत. उदा. आनंददायी, शैक्षणिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक, आरोग्यविषय, सागरी, साहसी, पर्वतीय, पर्यावरण इ. परंतू सर्वांचे चार गटांत विभाजन केले जाते.

१) स्थानिक पर्यटन २) प्रादेशिक पर्यटन ३) राष्ट्रीय पर्यटन ४) आंतरराष्ट्रीय पर्यटन.

पर्यटन शास्त्राचा झपाट्याने विकास होत आहे. यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने १) भारतीय पर्यटन विकास महामंडळ २) महाराष्ट्र राज्य पर्यटन महामंडळ या महामंडळाची निर्मिती करून पर्यटन व्यवसायाकडे विशेष लक्ष दिले आहे. याशिवाय खाजगी क्षेत्रातील हजारो संस्था व संघटना पर्यटन क्षेत्रात उद्योग व रोजगार निर्मिती करीत आहेत.

प्रकरण पाचवे

सारांश, निष्कर्ष आणि उपाययोजना

सारांश

प्रकरण १ प्रस्तावना मध्ये पर्यटनाची आवश्यकता याअंतर्गत माहिती सादर करण्यात आलेली आहे. सोबतच पर्यटन म्हणजे काय? आणि पर्यटना संदर्भात व्याख्या स्पष्ट करून व्याख्येतून पर्यटनाचे स्वरूप स्पष्ट करण्यात आले. प्रस्तावना या प्रकरणातर्गत पर्यटनाच्या विविध प्रकारची माहिती देण्यात आली. यामध्ये प्रामुख्याने देशांतर्गत पर्यटन, विदेशी पर्यटन, धार्मिक पर्यटन, शैक्षणिक पर्यटन आणि वैद्यकिय पर्यटनासंदर्भात सविस्तर माहिती देण्यात आलेली आहे. त्याचबरोबर पर्यटनाचे स्वरूप व व्याप्ती ह्यासंदर्भातसुद्धा विस्तृत माहिती सादर करण्यात आली.

प्रकरण २ संशोधनाचा आढावामध्ये संशोधन विषयाशी संबंधित विविध पुस्तके ज्यांचा उपयोग 'इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्व' या विषयावर संशोधन कार्य करण्यासाठी झाला. ह्यामध्ये प्रामुख्याने स.म.गर्गे लिखित इतिहासाची साधने - एक शोधयात्रा, श्री. कृ. वा. वळसंगकर लिखित इतिहास स्वरूप व अभ्यास, डॉ. शांता कोठेकर लिखित

कृ. वा. वळसंगकर यांनी लिहिलेल्या इतिहास स्वरूप व अभ्यास या पुस्तकामध्ये इतिहासाचे स्वरूप आणि इतिहासाचा अभ्यास करण्याच्या विविध पध्दतींचा अभ्यास प्रस्तुत विषयावरील संशोधन कार्य करतांना करण्यात आलेला आहे. इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री. विठ्ठल धारपूरे लिखित पर्यटन भूगोल, यशोधरा भोसले लिखित पर्यटनाचे पैलू, श्री. प्रमोद मांडे लिखित गढ किल्ले महाराष्ट्राचे इत्यादी महत्वपूर्ण ग्रंथांचा उपयोग माहितीचे विश्लेषण व निर्वचन करण्यासाठी करण्यात आलेला आहे.

प्रकरण ३ संशोधन पध्दती मध्ये संशोधन पध्दतीसंबंधी सविस्तर माहिती सादर करण्यात आलेली आहे. ह्यामध्ये प्रामुख्याने संशोधन म्हणजे काय?

यासंदर्भात वेबस्टरच्या शब्दकोशाप्रमाणे व्याख्या सादर करून संशोधनाचा अर्थ स्पष्ट केलेला आहे. त्याचप्रमाणे इतिहास संशोधनाचे उद्देश, तात्त्विक उद्देश, व्यावहारिक उद्देश, इतिहास संशोधनाची आधुनिक साधने ह्यामध्ये कागदपत्रे, पत्रगुच्छ, नाणी, प्रवास वर्णन, इतिहास अध्यापन पध्दती, प्रस्तूत संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली संशोधन पध्दती इत्यादीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

प्रकरण ४ माहितीचे विश्लेषण व निर्वचन मध्ये इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे महत्त्व, पर्यटनाचे ऐतिहासिक घटक, भारतातील पर्यटन केंद्रे, महाराष्ट्रातील महत्त्वाची किल्ले, पर्यटन व्यवसायास चालना देणारे घटक, महाराष्ट्रातील पाच जागतिक वारसा स्थळे, ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन, वास्तुकला, वास्तुप्रकार, पर्यटनाचे फायदे, इत्यादीसंदर्भात सविस्तर माहिती देवून माहितीचे विश्लेषण व निर्वचन करण्यात आले.

प्रकरण ५ सारांश, निष्कर्ष व उपाययोजना या प्रकरणामध्ये सारांश या विभागांतर्गत प्रस्तूत संशोधन कार्याचा आराखडा पाच प्रकरणांच्या माध्यमातून सादर करण्यात आलेला आहे. त्या सर्व पाच प्रकरणांचा संक्षिप्त सारांश सादर केलेला आहे. व त्यानंतर संशोधन करतांना प्राप्त झालेले निष्कर्ष सादर करण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :-

- १) इतिहास अध्यापनात पर्यटनाचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. उदा. विद्यार्थ्यांना आपण शिकवित असतांना जर शिवाजी महाराजांच्या काळातील किल्ले किंवा महाराष्ट्रातील किल्ले हा विषय आला तर आपण जर स्वतः ते किल्ले पाहिले असेल तर तो विषय विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारे समजाविता येतो.
- २) इतिहास व पर्यटन हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहे. जर विद्यार्थ्यांना आपण त्या ठिकाणी सहल म्हणून घेऊन गेला. तर तो विषय प्रत्यक्ष

- २) पाहिल्याने त्यांच्या लवकर लक्षात राहिल. तो त्या विषयावर जास्त चर्चा करून त्यांच्या गुणवत्तेत वाढ होऊ शकते.
- ३) औरंगाबाद येथील उत्तरेस १०० कि. मी. अंतरावर अंजिठा वेरुळ या लेण्या व त्यामधील कलाकुसर विषय समजू शकेल त्याचा परिणाम म्हणजे विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा प्रवृत्ती वाढेल त्यांचा कल अभ्यासाकडे जाईल. गोडी वाढेल म्हणून जर इतिहास शिकवितांना स्वतःचे भेटीचे अनुभव विद्यार्थ्यांचे अनुभव जर आपण शेअर केले तर विषय अधिक स्पष्ट होईल.
- ४) इतिहास पर्यटन यांचा अनन्य संबध आहे. इतिहासात पर्यटनाची जोड मिळाली तर हा विषय समजायला सोपा वाटतो. व विद्यार्थ्यांच्या मनात इतिहास विषयाबद्दलची भिती नष्ट होते.
- ५) भारत हा देश विविध वास्तुशिल्पाने नटलेला आहे. भारतीय वास्तुकलेला प्राचीन परंपरा लाभलेली आहे पर्यटन विकासात ऐतिहासिक स्थाने महत्वाची आहे. ऐतिहासिक घटक, घटना याबद्दल लोकांना कुतूहल व आस्था असते.
- ६) पर्यटन व इतिहास यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात लक्षणीय वाढ होते. देशाच्या आर्थिक विकासाला सर्वतोपरी सहाय्य होते. विकसनशील देशांना आज पर्यटनामुळे परकीय चलन कमविण्याची संधी मिळाली आहे देशातील भांडवली गुंतवणूक वाढते.
- ७) आपल्या भारताला फार मोठा सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. विविध धर्म, पंथ, जनजात कला, भाषा, वास्तू, ऐतिहासिक दस्तावेज, सण उत्सव, खादयपदार्थ, संग्रहालय जीवनशैली, हस्तव्यवसाय या सर्व गोष्टींचा अभ्यास इतिहासात आहे जर विद्यार्थ्यांना आपण या गोष्टींचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यास प्रवृत्त केले किंवा आपला अनुभव कथन केला तर आपल्याला इतिहास विषयाबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनात जी काठीन्यतेची भावना आहे ती दूर होईल.

- ८) भारत हा सण व उत्सवांचा देश आहे. धार्मिक सण व उत्सव वर्षानुवर्षे पर्यटकांना धर्मक्षेत्राकडे खेचून घेत आहे. काही पर्यटनस्थळांची दूर्दशा झालेली आहे पुण्यातील शनिवारवाडा ढासळलेल्या अवस्थेत आहे.
- ९) काही पर्यटन स्थळी राहण्याची व्यवस्था नसते. तर ती सुविधा उपलब्ध असावी. काही ठिकाणी खानावळीचा प्रश्न पडतो तो नसते त्यामुळे खाण्याचे हाल होतात.
- १०) धारापुरीचा पर्यटन स्थळ म्हणून योग्य तो विकास केला गेला तर पर्यटकांना आकृवर करणारे महत्वाचे स्थान ठरेल.
- ११) स्तूप मंदिरे पुतळे इ. वर हवामानाचा व झाडझोऱ्यांचा प्रतिकूल परिणाम होतो. भारताचा उष्ण दमट हवेच्या ठिकाणी प्राचीन अवशेष फार काळ चांगल्या स्थितीत राहू शकत नाही. समुद्रकाठी असलेल्या महाबलीपुरम व कोणार्क येथील मंदीरावर समुद्राकडून येणाऱ्या खान्या वाऱ्यांचा प्रतिकूल परिणाम होत असतो. खडकातून झिरपणाऱ्या पाण्यामुळे महाराष्ट्रातील अनेक गडांना व अजिंठा येथील भित्तीचित्रांना धोका पोहचत आहे. त्याकडे पुरातन विभागाने व प्राचीन वास्तुचे जतन या खास अभ्यासशाखेने लक्ष द्यावे.
- १२) काही मंदीरावर उगवणाऱ्या झाडांच्या मुळांनी भिंतींना तडे जातात तर शेवाळांमुळे काही विटांचे बांधकाम खराब होते. त्याकडे लक्ष द्यावे.

उपाययोजना :-

- १) भारतीय तज्ञांनी ऐतिहासिक वास्तुंच्या जतनांच्या संदर्भात खूप प्रगती केली आहे.
- २) अनेक ऐतिहासिक वास्तू दुर्लक्षित आहे. उदा. पुण्यातील शनिवारवाडा या वास्तुचे जतन केले पाहिजे. उपलब्ध पैसा अभ्यास दृष्टिकोन सेवाभावी

- संस्था व व्यक्ती यांच्या योग्य समन्वयातून ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन काही प्रमाणात होऊ शकते.
- ३) विविध ऐतिहासिक वास्तूंची टपाल तिकीटे काढणे, त्यासंबंधीची माहिती पुस्तिका तयार करणे गरजेचे आहे. की ज्यातून समाजमनामध्ये ऐतिहासिक वास्तूविषयी जिज्ञासा व जागृती निर्माण होईल.
  - ४) इतिहास शिक्षक पुरातन खाते पर्यटन विकास मंडळे इतिहासप्रेमी व्यक्ती व संस्थांनी ऐतिहासिक वास्तू व स्थळांचे जतन करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
  - ५) ऐतिहासिक वास्तू या इतिहासाच्या अभ्यासाची महत्वाची साधने आहेत. विविध ठिकाणच्या उत्खननात अनेक प्राचीन वास्तूंचं अवशेष सापडले. गुहा लेण्या चैत्य मंदीर यावरील कोरीवकाम व चित्रकला यावरून मानवाची कलेच्या क्षेत्रातील प्रगती लक्षात येते.
  - ६) तुळजापूर, पंढरपूर, शिर्डी, कोल्हापूर अशा अनेक धार्मिक स्थळी पर्यटकांना लुटतात. हार-फुले, प्रसाद वगैरे माध्यमातून पैसे घेतात त्यावर सरकारने उपाययोजना कराव्यात तसेच धार्मिक स्थळी अस्वच्छता असते त्याकडे लक्ष द्यावे. कारण त्यामुळे अनेक रोगांचा प्रारंभ होतो.
  - ७) किल्ले पाहण्यास आपण विद्यार्थ्यांना नेतो त्यांची सहूल काढली असता त्यांना शासनाने जास्तीत जास्त सवलती द्याव्यात, प्रवास खाणे, राहणे, वगैरे म्हणजे ते जाऊ शकतील तसेच पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था ठिकठिकाणी असावी. प्रवाश्यांना मोफत पाणी मिळावे कारण प्रत्येक वेळी विकतचे पाणी परवडत नाही.
  - ८) भावी पिढीसाठी मार्गदर्शक आणि पर्यटनस्थळ म्हणून वास्तूंचे जतन करावे. वास्तू ढासळलेल्या अवस्थेत असतील तर त्यांची डांगडूजी करावी. त्यांना

- १४) चांगल्या अवस्थेत ठेवावे. विविध ऐतिहासिक वास्तूमुळे सामाजिक प्रेरणा व स्फूर्ती मिळते.
- ९) आज अनेक वास्तू किल्ले ढासळत आहेत. लेण्या, गुहा इतर ऐतिहासिक स्थळे पाहण्यासाठी जाणारे पर्यटक तिथी विकृत स्वरूपाचे लेखन करून त्या वास्तूचे सौंदर्य व मूळ स्वरूप नष्ट करून पूर्वजांच्या सांस्कृतिक वैभवाचा वारसा नष्ट करत आहे. हे होऊ नये म्हणून पुरातत्व विभागाने काही उपाययोजना कराव्यात व भारतीय वास्तूची खिल्ली उडणार नाही. याची काळजी घ्यावी आपल्या देशांची संस्कृती आपणच जपावी.
- १०) वास्तूंच्या निरीक्षणातून समाजरचना, नगररचना व आर्थिक विषमता यांचा अभ्यास करता येतो. प्राचीन मानवी संस्कृतीचा अभ्यास करता येतो. म्हणून या वास्तूंचे जतन करावयास हवे.
- ११) मानवी संस्कृतीच्या विकासात उत्क्रांतीतनिवासस्थानाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे एकदर मानवी संस्कृतीच्या विकासांची अभ्यास करण्यासाठी प्राचीन अवशेषांचे जतन होणे आवश्यक आहे. भारत सरकारने पुरातत्व सर्वेक्षण खाते हे जतनाचे काम करते.
- १२) संपूर्ण जगात भारतीय वास्तू प्रसिद्ध आहे व भारतीय संस्कृतीचा गुणगौरव होतो त्यामुळे भारतातील ज्या दुर्लक्षित वास्तू आहे त्याचा उद्धार करावे.
- १३) नागपूर विभागातील आदासा, धापेवाडा, रामटेक यासारख्या प्रेक्षणीय स्थळी सुधारणा करणे आवश्यक आहे. रामटेक येथील रामाचे मंदीर पुरातन आहे या वास्तुकडे सरकारने लक्ष द्यावे तसेच नागपूरचा सीताबर्डी किल्ला, गणपती वास्तू देवस्थान, फौजेचा गणपती) या प्रसिद्ध आहे. त्यावरुनही सामाजिक प्रेरणा व संस्कृतीचे दर्शन घडते.

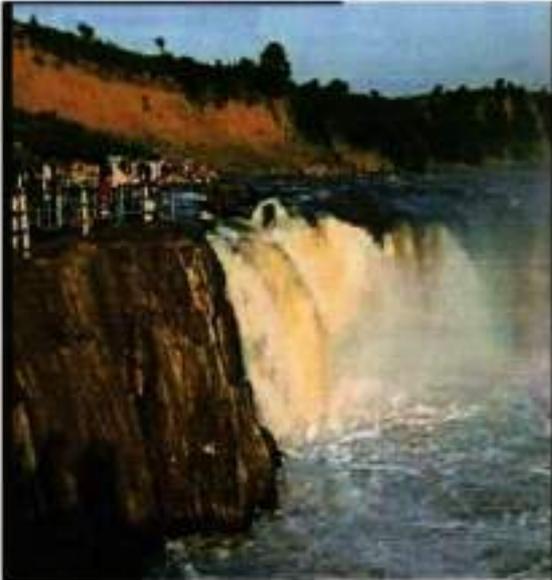
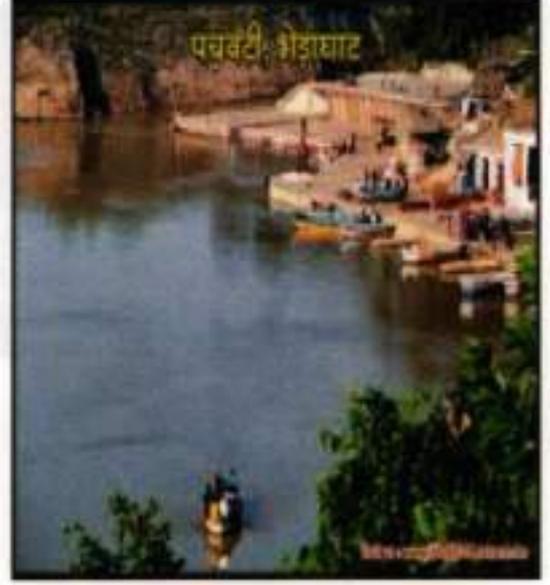
- १४) देशपरदेशात किल्ले, राजवाडे अशा वास्तू बघायला पर्यटक मोठ्या हौसेने जातात. दुरुन आलेल्या पर्यटकांसाठी काही मुलभूत सुविधा तिथे असाव्यात स्वच्छतागृहे, विश्रांतीगृहे, आसनव्यवस्था आधुनिक शैलीत असावेत मार्गदर्शनपर फलक तिथे लावावेत पर्यटन क्षेत्राच्या परिसरात प्रदूषणाचे प्रमाण कमी असावे. पर्यावरण निरोगी असेल तरच पर्यटनाचा विकास होईल पर्यटनाचा उपयोग पर्यावरणाचे रक्षण व विकासासाठी व्हावा.
- १५) तसेच वाहतुकीच्या साधनांचा विकास व्हावा. म्हणजे जास्तीत जास्त बससेवा उपलब्ध व्हाव्यात तसेच रस्ते, उत्तम असणे जरूरी आहे.
- १६) अजिंठा, वेरुळ, कार्ले, येथील स्थापत्यावरून प्राचीन काळातील कलेच्या प्रगतीचे आकलन होते. त्यामुळे या शिल्पकलेचे जतन संवर्धन होणे गरजेचे आहे. प्राचीन काळातील धार्मिक जीवनावर तसेच वास्तूकला, चित्रकला, मूर्तिकला इ. क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीवर प्रकाश टाकण्यास मदत होते.
- १७) 'शेगांव' हे श्रीगजानन महाराजांचे प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र आहे. तिथे देश-विदेशातील अनेक पर्यटक श्रद्धाळू भक्त येऊन भेटी देतात. शेगावचे रस्ते, अतिशय खराब आहे. तसेच श्रद्धाळू पर्यटक येतात. पण ते स्वच्छता ठेवत नाही. त्यामुळे आपण पर्यटक तिथे जातो आपले काम आहे की आपण तेथे अस्वच्छता करणार नाही. तसेच तेथे भोजनाची व्यवस्था अतिशय सुंदर होते. खाण्याची रेलचेल कमी पैशात जेवण, नाश्ता मिळतो. शेगांवचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवण्यास हरकत नाही. तेथील आनंदसागर, भक्तनिवास, आनंदधाम वगैर वास्तू अतिशय सुंदर आहे. मंदीराच्या परिसरात फार स्वच्छता आहे. सेवेकारी परीसर झाडतच असतात. एकुण विचार केल्यास व्यवस्थापन चांगले आहे.

संदर्भग्रंथसूची

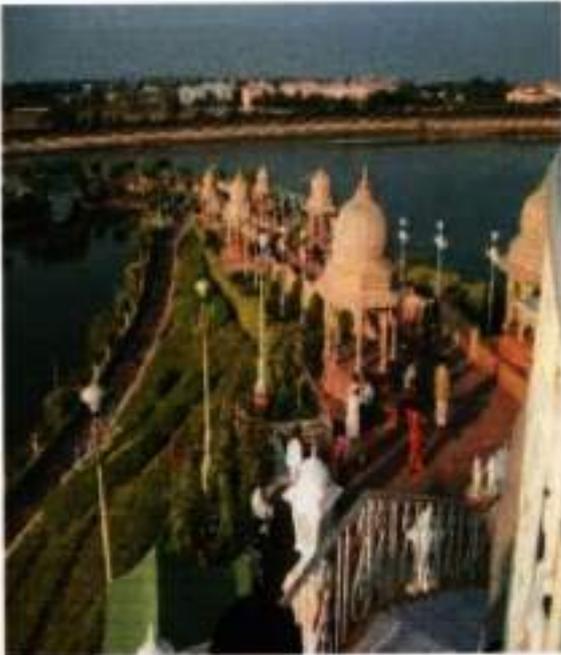
१) आठवले सदाशिव	:- इतिहासाचे तत्वज्ञान
२) स.म.गर्गे	:-इतिहासाची साधने- एक शोधयात्रा
३) कृ. वा. वळसंगकर	:- इतिहास स्वरूप व अभ्यास
४) डॉ. शांता कोठेकर	:-इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान
५) यशोधरा भोसले	:-पर्यटनाचे पैलू
६) विठ्ठल धारपूरे	:-पर्यटन भूगोल
७) शां. भ. देव	:-पुरातत्वविद्या
८) प्र. के. धाणेकर	:-साद सह्याद्रीची भटकंती किल्ल्यांची
९) डॉ. मिलींद गुणाजी	:-चाला माझ्या गोव्याला
१०) डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे	:-अजिंठा वेरुळ, औरंगाबाद
११) प्रमोद मांडे	:-गढ किल्ले महाराष्ट्राचे
१२) पांडुरंग पाटणकर	:-चला सहलीला
१३) मिलींद गुणाजी	:-गुढ रम्य महाराष्ट्र
१४) माधव गडकरी	:-असा हा महाराष्ट्र
१५) अजंली कितने	:-आढवणी प्रवासाच्या
१६) पत्की श्रीभा	:-इतिहासाचे अध्यापन पध्दती व तंत्रे
१७) डॉ. अरुणा ठेरे	:-वेगळी माती वेगळा देश
१८) डॉ. काठारे व अन्य	:-पुरातत्व विद्या आणि पर्यटन
१९) श्रीपाद केशव चितळे	:-विदर्भातील कोरिव गुंफा
२०) डॉ. मंजुळकर	:- इतिहासाची साधने (पुरातत्व शास्त्र, संग्रहालय,पर्यटन)

विविध पर्यटन स्थळांची छायाचित्रे

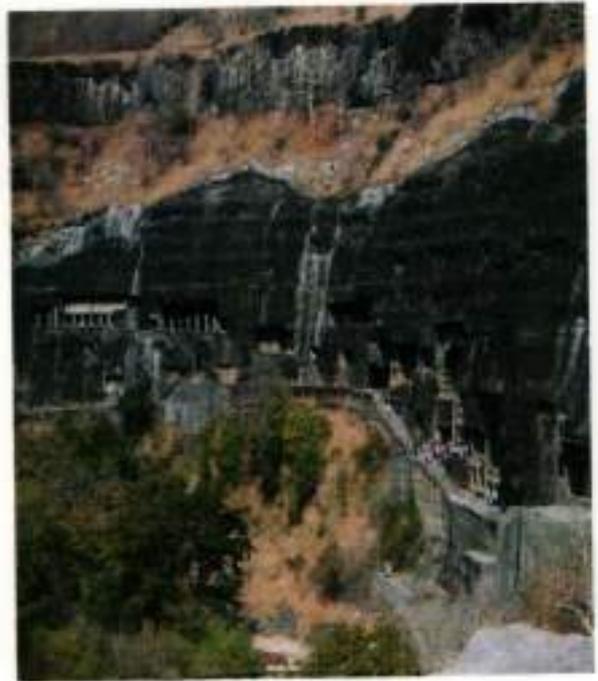
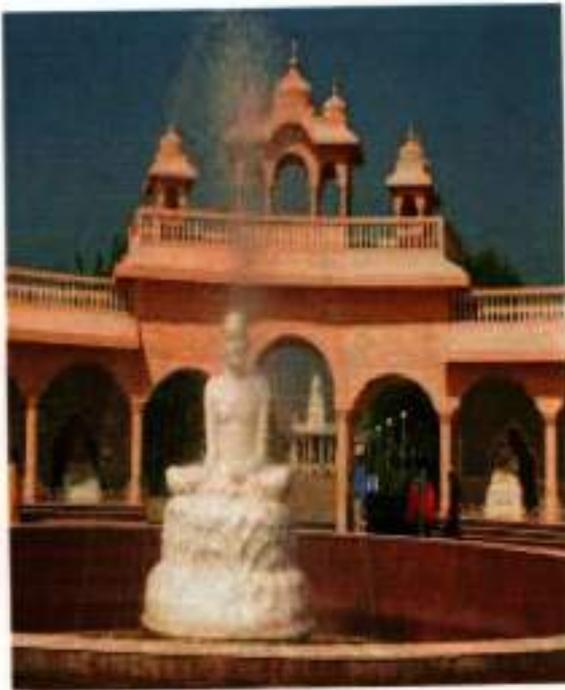
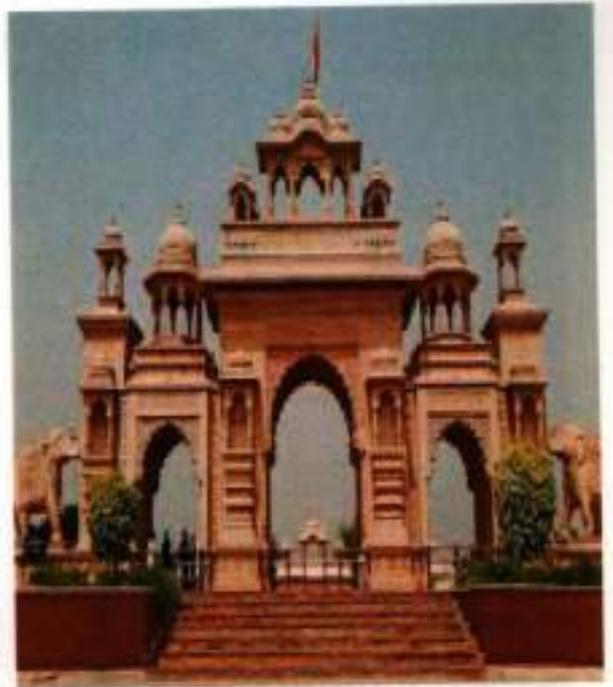
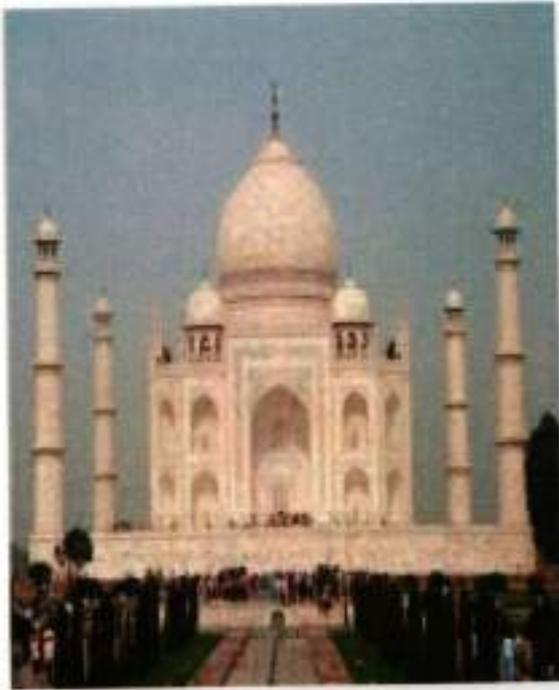
अ- मनोरंजनात्मक व निसर्गरम्य

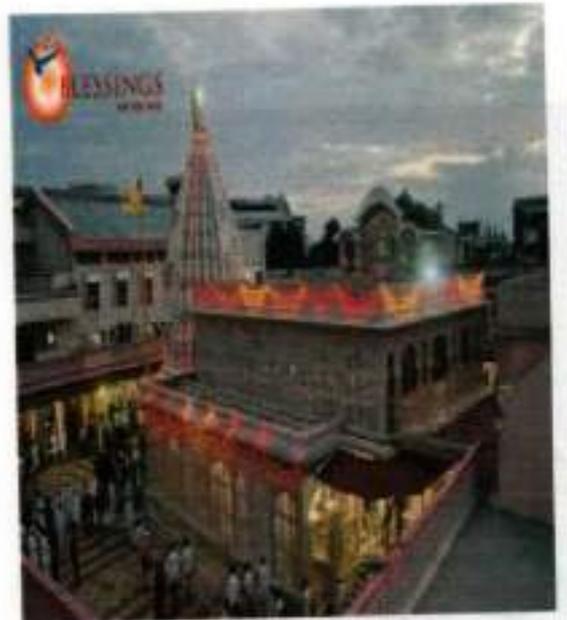
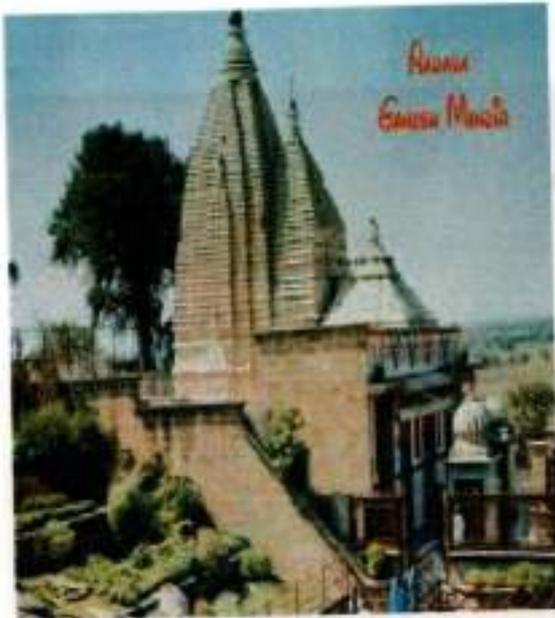
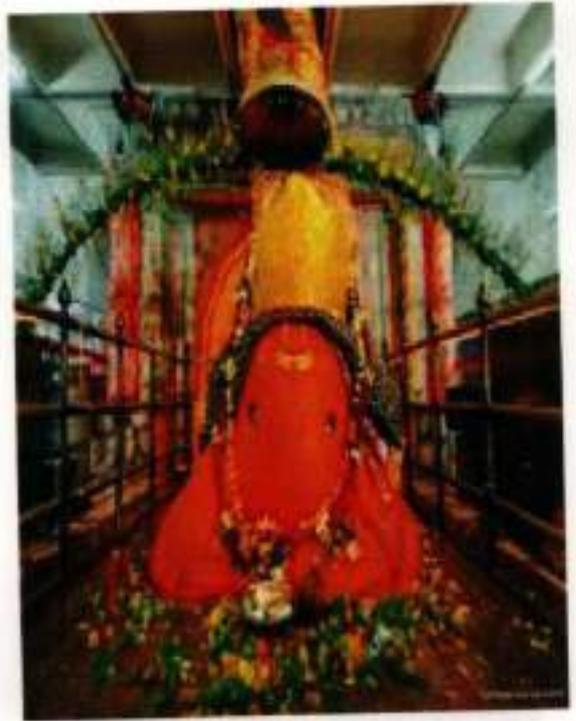
मनोरंजनात्मक व निसर्गरम्य

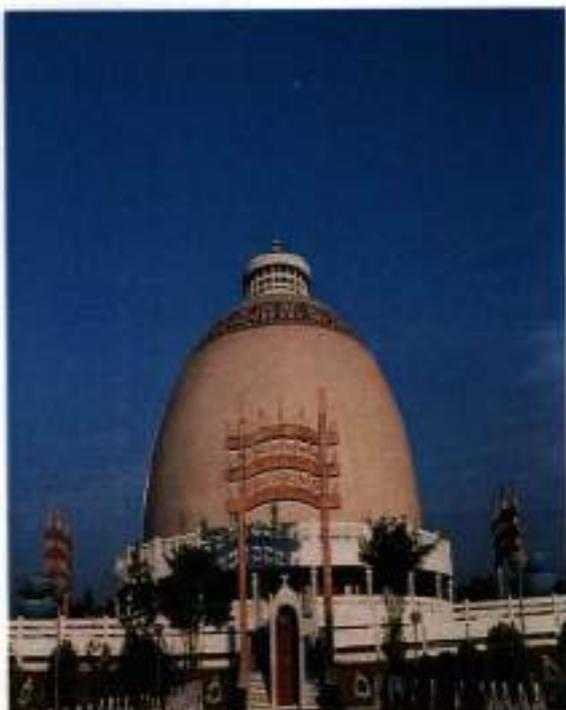
ब- ऐतिहासिक

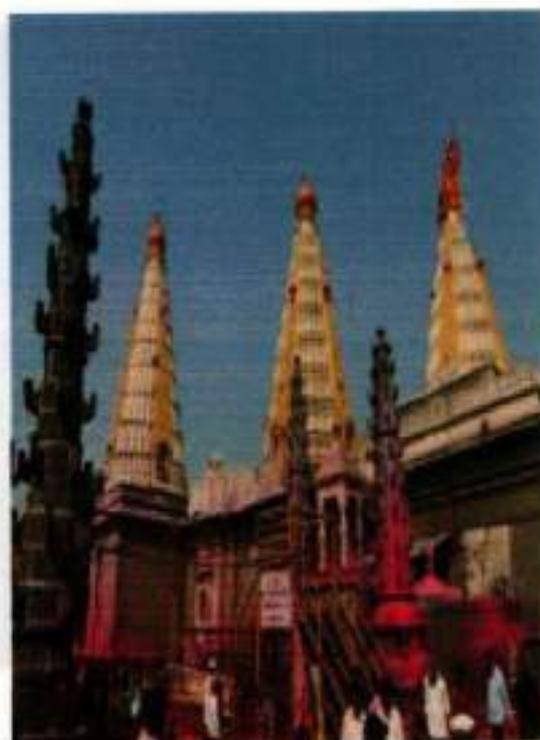
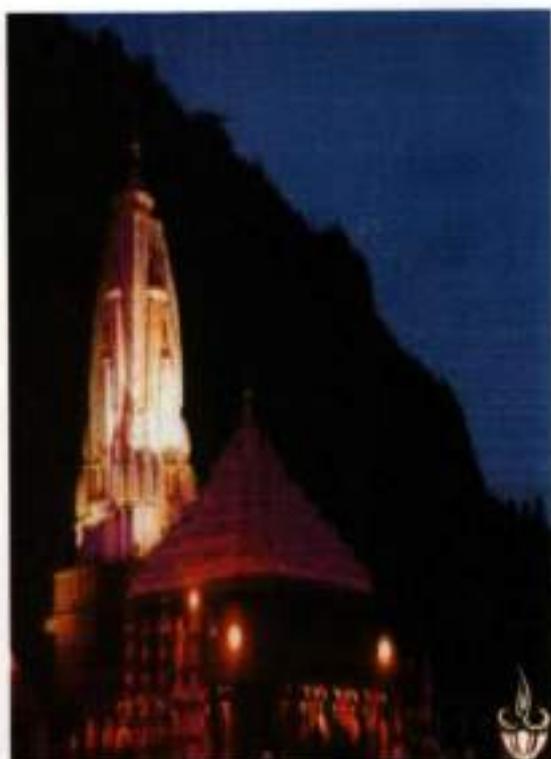
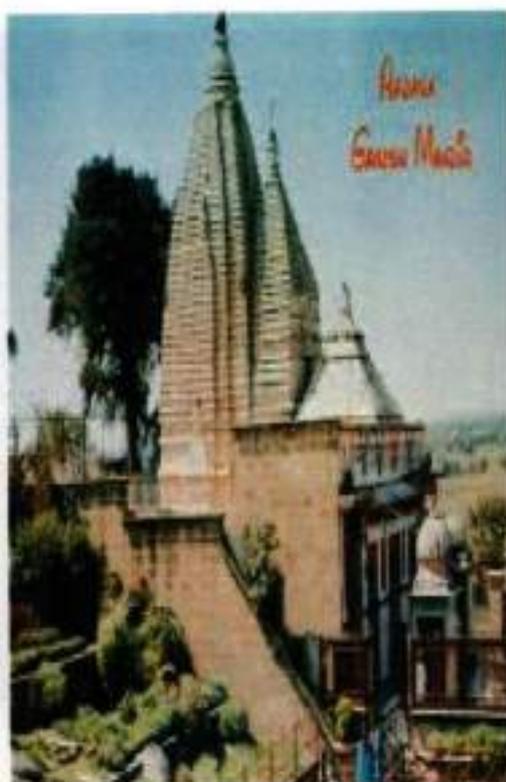
क - धार्मिक

६ धार्मिक तीरा

Dekshabhoomi

ड – पर्यटनीय

